

Şâh-ı Merdân Murtazâ Ali: Kültürel Alevî Kaynaklarına Göre Hz. Ali Tasavvuru

İlyas Üzüm*

The Perception of 'Ali in the Cultural Sources of Alawism.

The perception of 'Ali has been created in a particular form in Alawism, despite the perception of him being understood differently due to his special status in the history of Islamic beliefs, mysticism, and politics. When this perception is examined in the cultural sources of Alawism, Manağıbs, the essential book called *Buyruk* (Order), and folk poems (*Deyişler*), the perceptions of 'Ali are displayed in five categories: First, the perception that gives the status of divinity to 'Ali; second, the perception that regards him as 'the Greatest Saint;' third, the perception that identifies him with the Prophet Muhammad and assumes that while Muhammad represents the external aspect of Islam, 'Ali represents the hidden aspect of it; fourth, the perception that puts forward his heroism and assigns him the role of 'the Lion of God;' and fifth, the perception that attributes some virtues found in Islamic literature to him. Among these approaches, the first one is slightly connected to the concept of 'wahdat al-wujud,' while the rest of them are related to syncretistic, mystic, and hidden respects of Alawism that form its fundamental characteristics that are dependent on the historical process.

Key words: 'Ali, Alawism, Kizilbash, Baktashiyya.

*Ali şâh-ı velâyetdir / Ali nûr-ı hidâyetdir
Ali sâhib-i kerâmetdir / Ali'dir emr-i emrullâh*

(*Virânî Divanı*, s. 55)

Hz. Ali, İslâm'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan gelişmelerde dikkate değer rol oynayan bir şahsiyet olduğu gibi, İslâm inançları ve düşüncesi, siyaset, tasavvuf ve mezhepler tarihi bakımından da önemli bir isimdir. Onun çocuk yaşta İslâm'ı kabul etmesi, Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve Hz. Fâtıma ile evlenerek Peygamber soyunun yürümesine vesile olması; hilafet tartışma-

* Doç. Dr., TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul.

larındaki yeri ve faziletine dair rivayetlerin çokluğu onu hemen hemen her dönemde birtakım tartışma ve değerlendirmelerin "odak noktası" kılmıştır. İslâm fırkalarının her biri onunla ilgili görüşler ortaya koymuş, hakkındaki tartışmalar onun Resûlullah'tan sonra en üstün şahsiyet olduğu yahut kendisinin bir çeşit ilâhlık vasfı taşıdığı fikrinden, İslâm dairesinden çıkıp küfre düştüğünü iddia etmeye varıncaya kadar geniş bir alanda cereyan etmiştir.

Müslümanların genel çoğunluğunun oluşturduğu anlayışa mensup âlimler Hz. Ali'yi ehl-i beyt mensubu, hulefâ-yî râşidinin dördüncüsü, ashabın önde gelen bir ferdi, ilim ve yiğitlikte zirve bir şahsiyet olarak tanıyıp takdir etmiştir. İslâm toplumunun ana gövdesinden ayrılarak en büyük ayrılığı teşkil eden Şia, onu Hz. Peygamber'den sonra ilk halife, ilk imam kabul etmiş; bu kabulünü iman esaslarından biri saymış, itikâdî ve fikhî telakkilerini ona ve onun soyundan gelen imamlara dayandırmıştır. Sıffin Savaşı (37/657) akabinde Ali'nin ordusundan ayrılarak ilk müstakil fırka hüviyeti arz eden Hâriciler ise onu "Allah'ın kitabını bırakıp meseleyi hakemlerin çözümüne bıraktığı yahut buna rıza gösterdiği için" açıkça küfre nispet ederek anmışlardır. Ayrıca çeşitli dönemlerde genellikle Şia içinde ortaya çıkan aşırı gruplardan (gâlî ve bâtînî fırkalar) söz gelimi Nusayrîler, Ehl-i Hak, Aliy-yullâhî gibi kesimler ona açıkça ulûhiyet nispet etmişlerdir.

Her ne kadar çeşitli dönem ve bölgelerde Babaîlik, Bektaşîlik, Kızılbaşlık gibi birçok farklı isimle zikredilmişse de, yakın dönemlerden itibaren Hz. Ali'nin ismine izafetle anılan ve birbirine yakın anlayıştaki gayr-i Sünnî anlayışa mensup kesimleri ifade eden Alevîlik hem "yol"a adını vermesi hem de "merkez"de bulunan bir şahsiyet olması açısından Ali'yi kendine has bir portre içinde yorumlayıp algılamıştır. Öyle ki bu sosyo-kültürel yapının temelini teşkil eden "Hak-Muhammed-Ali" üçlemesinde Ali bazen üçünü ifade eden bir öz, bazen Muhammed ile birlikte aynı özün iki ayrı bedende görünümü, bazen de müstakil bir kimliğin sahibi biçiminde düşünülmüştür. Bütün gülbanklar "Bism-i Şâh" diye onun adıyla başlamış, Muhammed miraçta "onun sırnı"na ermiş, "can"lar en çok onun ismi yahut lakaplarından biriyle isimlendirilmiştir.

Alevîlik'te "Ali anlayışı," diğer bir ifadeyle "Ali tasavvuru," ilgili birçok kitapta çeşitli hacimlerde söz konusu edilmiş, ayrıca özellikle Alevî kökenli yazarlar bazı küçük çaplı makaleler kaleme alarak konuyu değişik yönleriyle incelemiştir.¹ Diğer taraftan yerli ve yabancı araştırmacılardan bu konuyla ilgili

¹ Alevî yazarları Ali hakkında peş peşe makaleler yazmaya sevk eden sebep, Faik Bulut tarafından kaleme alınan *Ali'siz Alevîlik* (Ankara: Doruk Yayınları, 1997) isimli kitap olmuştur.

sayılabilecek makale kaleme alan yahut çalışmalarında ayrı bir başlık altında değerlendirmelerde bulunan kimseler çıkmışsa da,² temel kaynakları bir bütün halinde göz önünde bulundurarak farklılaşan yönleriyle meseleyi ortaya koyan çalışma veya çalışmalara tesadüf edilememiştir. Bu makale, esas itibarıyla, söz konusu alanda ortaya konacak çalışmalara katkıda bulunması düşüncesiyle genel bir çerçeve çizmeyi hedeflemiştir.

Göçebe Türklerin İslâm dinini kabul etmeye başlamasıyla birlikte ortaya çıkıp eski inançlarla birlikte bu yeni dinin bir çeşit "harmanlanması" özelliği taşıyan ve adı çeşitli dönem ve coğrafyalarda farklı biçimlerde anılan bu sosyo-kültürel yapı, yani Alevilik, Safevî hareketi ile beraber XV. yüzyılın ilk yarısı ile XVI. yüzyılın başlarında Hurûfî ve Şîî unsurların bünyesine katılmasıyla bugünkü yapısına ulaşmıştır. Aleviliğin, yahut asıl tarihsel adıyla Kızılbaşlığın tarih sahnesine çıkıp bugünkü mahiyetini aldığı bu dönem, Ali'nin merkeze oturduğu bir dönemdir. Araştırmacıların ilk dönem için Alisiz dönem, ikincisi için Alili dönem dediği³ bu dönemlerden ikincisi ile ilgili olarak

tur. Adı geçen kitabın neşrinden sonra Cemal Şener, Murat Küçük, Baki Öz, İlhan Cem Erseven, Rıza Zelyut, Burhan Kocadağ, Ali Aktaş ve Sadık Göksu, Ali Yaman, Nasuh Barın, İsmail Onarlı gibi yazarlar Bulut'un kitabına cevap teşkil etmek üzere Alevilik'te Ali anlayışı üzerine çeşitli dergilerde yazılar telif etmişler, bilahare bu yazılar *Ali'siz Alevilik Olur Mu?* (İstanbul: Ant Yayınları, 1998) adıyla yayımlanmıştır. Gerek Bulut'un kitabındaki fikirler gerekse Alevî yazarların bunlara cevap olmak üzere kaleme aldığı makalelerin muhtevası ile ilgili olarak bk. "Ali'siz Alevilik" ve "Ali'siz Alevilik Olur mu?": "Alevilik'te Hz. Ali Telakkisi," *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali* (Bursa: Bursa Müftülüğü, 2005), s. 189-202. Diğer taraftan Aziz Yalçın tarafından *Hz. Ali ve Alevilik Gerçeği* adıyla yayımlanan kitap (İstanbul: Der Yayınları, 2001) ilmi nitelikli bir eser olmaktan çok yazara konuyla ilgili sorulan soruların sohbet ortamı içinde verilmiş cevaplarından ibarettir.

² Burada örnek olarak Saffet Sankaya ile Irene Melikoff'un çalışmalarına atıf yapılabilir. Sankaya, "Bektaşî-Alevîler'de Bir Dua: Nâd-ı Ali" (*Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V (1998), s. 17-29) ve "Şerhu Hutbeti'l-beyân'a Göre Hz. Ali ve Günümüz Alevî Kültürüne Yansımaları (*Alevilik*, ed. İsmail Engin ve Havva Engin, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s. 467-88) adlı güzel çalışmalar ortaya koymuş olmakla birlikte, tespit edebildiğimiz kadarıyla Alevilik'teki Ali anlayışını bütün halinde ele alan bir çalışma yapmamıştır. Alevilik'le ilgili olarak çok önemli çalışmalara imza atmış olan Melikoff ise bazı makale ve kitaplarında konuya yer vermiş, buralarda genellikle Alevilik'te Ali'nin Türklerdeki Gök Tanrı'nın yerine konduğunu söyleyerek genellemeci bir tavır takınmıştır. Melikoff'un bu konudaki anlayışları ve bunların değerlendirilmesiyle ilgili olarak bk. İlyas Üzüm, "Batılılar'ın Alevilik ile İlgili Çalışmalarda İslâm Dışı Öğeleri Öne Çıkarmaları: Melikoff'un Alevilik'te Ali'nin Konumuyla İlgili Seçmeç ve Genellemeci Tavır," *Marife*, II, 2 (2002), s. 143-54. Diğer taraftan John Kingsley Birge, 1940'lardan önce tamamladığı doktora çalışmasında Bektaşî geleneğindeki Ali'yi tasvir ederken onun hem tanılatıldığını, hem Hz. Muhammed ile aynileştirildiğini, hem de yiğitliğin sembolü olarak algılandığını ortaya koyarak Melikoff'a göre daha geniş bir çerçeve çizmiştir. Bk. *The Bektashi Order of Dervishes* (London: Luzac and Co., 1994) s. 134-40.

³ Ahmet Yaşar Ocak, "Aleviliğin Tarihsel Sosyal Tabanı ile Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair," *Türkiye'de Alevîler Bektaşîler Nusayriler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1999), s. 386-87.

nasıl bir Ali tasavvurunun söz konusu olduğu, bu yüzyıllarda kaleme alınmış menâkıbnâmeler ile temel erkan kitabı *Buyruk* ve ozanların deyiş ve nefeslerinde açıkça ifadesini bulmuştur.

Alevî ve Bektaşî menâkıbnâmeleri ya da vilâyetnâmelerinin aynı türdeki öteki eserler gibi yola mensup bir veli etrafında gelişen ve onun veliliğini ispatlamaya yönelik kerametlerini aktaran kaynaklar olduğu için, bunların Hz. Ali hakkında müstakil değerlendirmeler ortaya koyamayacağı tabiidir. Ancak söz konusu eserlerde çeşitli vesilelerle Hz. Ali'yle ilgili olarak yer alan birtakım kayıtlar bu çevrelerdeki "Ali tasavvuru"na dair önemli ip uçları vermektedir. Burada, bu alanda fikir vermesi düşüncesiyle bugün de Alevîler tarafından belli oranda tanınıp okunan menâkıbnâmelerden Hacı Bektaş-ı Velî (ö. 669/1271?), Hâcım Sultan (ö. XIII. yüzyıl), Abdal Musa (ö. XIV. yüzyıl), Kaygusuz Abdal (ö. XV. yüzyıl) ve Demir Baba (ö. XVI. yüzyıl) gibi yolun önemli şahsiyetlerinin menâkıbnâmeleri dikkate alınacaktır.⁴

Bilhassa Kızılbaş Alevîler için en önemli erkan kitabı olan ve XVI. asırda kaleme alındığı kuvvetle muhtemel olan *Buyruk*'un ise birçok nüshasından en muteber kabul edilen neşri⁵ kaynak olarak kullanılmıştır.

Deyiş ve nefeslere gelince, Alevîlik'te "yedi büyük ozan" diye bilinen şairlerden Fuzûlî'nin (ö. 963/1556) mezhebî kimliğinin ihtilafı olması,⁶ Yemîni'nin (ö. XVI. yüzyıl başları) ise temel eseri olarak bilinen *Fazilet-nâme*'nin kendi telifi olmayıp İranlı bir müellifin kitabının Türkçe'ye manzum tercümesi olması dolayısıyla,⁷ bu ikisi hariç, diğer beş şairin deyişleri tetkik edilecektir. Bugün de şiirleri belli ölçüde zevkle okunan bu şairler Nesîmî (ö. 821/1418?), Virânî (ö. XVI. yüzyıl), Şah İsmail Hatâyî (ö. 930/1524), Pir

⁴ Demir Baba *Vilâyetname*'si hariç, adı geçen menâkıbnâme yahut velâyetnâmeler hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 21-28; Demir Baba *Vilâyetnamesi* için bk. *Demir Baba Vilâyetnamesi*, nşr. Bedri Noyan (İstanbul: Can Yayınları, 1976), nâşirin ön sözü, s. 27-49.

⁵ Bugün *Buyruk* adıyla neşrolunan ve sayısı bir düzineye yaklaşan eserler arasında, eserin tahkikli neşri henüz yapılmamış olduğu için amatör bir nitelik taşımakla birlikte, en güvenilir kabul edilene Fuat Bozkurt neşri olup (*Buyruk*, İstanbul 1982) çalışmada bu neşir kullanılmıştır.

⁶ Fuzûlî'nin itikadî bakımdan hangi mezhebe mensup olduğu ihtilaflıdır; onu koyu bir Sünnî olarak gösterenler bulunduğu gibi, mutedil bir Şii olduğunu yahut gâlibî fırkalardan birine mensup bulunduğunu söyleyenler de vardır (geniş bilgi için bk. Abdülkadir Karahan, "Fuzûlî," *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 242.

⁷ Yedi büyük ozandan Yemîni'nin bilinen tek eseri *Fazilet-nâme*, esas itibariyle Şeyh Rükneddin tarafından Farsça olarak kaleme alınan ve Hz. Ali'nin faziletlerine tahsis edilen bir eserdir. Bk. Derviş Muhammed Yemîni, *Fazilet-nâme*, nşr. Yusuf Töpeli (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002), nâşirin önsözü, I, 4.

Sultan Abdal (ö. XVI. yüzyıl) ve Kul Himmet'ten (ö. XVI. yüzyıl) ibarettir.⁸ Bunlardan Nesîmî'nin *Divan*'ının (nşr. Hüseyin Ayan, Ankara 1990) edisyon kritiği yapılmış, Virânî'nin *Divan*'ının neşri ise (nşr. M. Halid Bayrı) tenkitli bir metin neşri olmamakla birlikte, iyi bir neşir kabul edilmiştir. Hatâyî'nin şiirlerine gelince: Bu konuda bazı neşirler yapılmışsa da İbrahim Arslanoğlu ülkemizde ve muhtelif ülke kütüphanelerinde bulunan şiirleri tetkik ederek onun şiirlerini *Divan*, *Dehnâme* ve *Nasihathnâme* adlarıyla üç bölüm halinde bir araya getirip ayrıca Anadolu Hatâyîlerince dile getirilen şiirleri de ekleyerek önemli bir eser kaleme almıştır (*Şah İsmâil Hatâyî ve Anadolu Hatâyîleri*, İstanbul 1992). Arslanoğlu kitabında Hatâyî'ye nispeti kesin olmayan şiirleri "Şüpheliler" başlığı altında sıralamıştır. Bu makalede Hatâyî'nin şiirleri, Arslanoğlu'nun şaire aidiyetini kesin kabul ettiği şiirlere dayandırılmıştır. Pir Sultan Abdal'ın deyişleri ise Esat Korkmaz tarafından bugüne kadar neşrolunan en hacimli koleksiyon niteliğindeki *Pir Sultan Abdal Divanı* (İstanbul 1994), Kul Himmet'in şiirleri de yine İbrahim Arslanoğlu tarafından derlenen *Kul Himmet* (İstanbul 1997) adlı eserdeki şiirler esas alınarak ortaya konulmuştur. Burada şu hususu önemle ifade etmekte yarar var: Özellikle son üç şaire atfedilen şiirlerden bazılarının bu şiirlerin ilk şekli olduğu tartışmalıdır. Ancak bu şiirlerin tamamının onların temsil ettiği dünyaya aidiyeti konusunda hiçbir şüphe yoktur. Bu bakımdan Hatâyî, Pir Sultan Abdal ve Kul Himmet'in şiirleri, onların içinde yaşadığı kültürel yapının anlayışını yansıtmaması bakımından oldukça önemli olup makalede hiçbir tereddüde yer verilmeden bu şiirler kullanılacaktır.

Diğer taraftan burada şu da belirtilmelidir: Alevî ve Bektaşî edebiyatında Hz. Ali ile ilgili oldukça zengin sayılabilecek malzeme bulunmaktadır. Bütün malzemenin değerlendirilmesi mümkün olmadığından, bu makalede sözü edilen menâkıbnâmeler, erkân kitabı *Buğruk* ve "yedi büyük ozan"ın deyişleri ile yetinilecektir. Kaydetmek gerekir ki, bu kaynaklar söz konusu kültürel yapının konuyla ilgili ana yaklaşımlarını yansıtmaya fazlasıyla yeterli olacak niteliktedir.

Belirtilen kaynakların Ali tasavvuru ile ilgili kayıtları bir bütün halinde gözden geçirildiğinde, Hz. Ali hakkındaki algılamaların Ali'nin ulûhiyeti,

⁸ Adı geçen şahsiyetlerden Nesîmî hakkında geniş bilgi için bk. *Nesîmî Divanı*, nşr. Hüseyin Ayan (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), nâşirin ön sözü, s. 11-43. Diğer şahsiyetlerden Virânî için bk. *Aşık Virânî Divanı*, nşr. M. Halid Bayrı (İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1959), nâşirin ön sözü, s. 5-18; Hatâyî için bk. Sadeddin Nüzhet Ergun, *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri* (İstanbul 1956), I, 33 vd.; Pir Sultan Abdal için bk. *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, I, 156 vd.; Kul Himmet için bk. *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, I, 171 vd.

velâyeti, Hz. Muhammed'le özdeşliği ve yiğitliği olmak üzere, başlıca dört gruptan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca Ali hakkındaki diğer algılamalar da "Diğer" başlığı ile anılacak olursa, Alevîlik'teki Ali tasavvuru beş başlık halinde incelenebilir.

Ali ilâh mı? Ali'ye Ulûhiyet Nispeti

Alevîlik'te Ali algılayışı ile ilgili olarak ortaya çıkan ilk husus, ona bir tür ilâhlık nispet eden yaklaşımdır. Konunun bu yönü, şüphesiz ki aynı zamanda Alevîlik'te Tanrı anlayışına değinmeyi de gerekli kılmaktadır. Şu kadarnı belirtmek gerekir ki: Alevîlik'te yaygın ve güçlü bir anlayış olarak Ali'nin ötesinde, aşkın bir ilâh inancı bulunmaktadır. Bu inanç eski Türklerdeki gök tanrı inancı, Hıristiyanlıktaki Tanrı-İsa ilişkisi, Hurûflikteki özel bir antropomorfik yaklaşım ve tasavvuftaki vahdet-i vücût düşüncesi ile İslâm'ın ulûhiyet fikrinin harmanlandığı bir mahiyet teşkil eder. Özellikle Alevî şairlerin Allah inancına dair mısraları dikkatlice incelendiğinde, bu gerçek bütün açıklığıyla görülebilir.⁹

Söz konusu toplumda, bu anlamda, aşkın bir Tanrı anlayışının bulunduğu hesaba katılarak, doğrudan veya dolaylı olarak Ali'ye Tanrılık yahut Tanrısallık atfeden yaklaşımlar itibariyle temel kaynaklara bakıldığında, bunlardan menâkıbnâmelerde hemen hemen hiçbir kaydın mevcut olmadığı görülür. Ancak "Hz. Muhammed'in miraçta Hakk'ın divanında Ali'yi görmesi" biçiminde ifadelendirilen "Ali sırrı," *Hacı Bektaş-ı Veli Menâkıbnâmesi*'nde isim olarak bir yerde zikredilmekle birlikte, ona ulûhiyet nispeti çağrışımı yapacak hiçbir işaret taşımamaktadır. Buna göre Hünkâr çocuk yaşta olmasına rağmen hocası Lokman-ı Pârende hacca gittiğinde Kâbe'de onunla namaz kılmış, döndükten sonra bunu Horasan erenlerine anlattığında, onların "Bu nasıl olur?" demesi üzerine Hünkâr söze girip "Ben kevser sâkisi, Tanrı'nın aslanı, vilâyet padişahı, mü'minlerin emiri Hz. Ali'nin sırrıyım, bu çeşit kerametler bize mirastır" demiş, bunu kanıtlamak üzere "Ali nişanı" olarak bilinen avucunun içindeki yeşil beni göstermiştir.¹⁰

⁹ Alevîlik'te Tanrı anlayışını inceleyen müstakil çalışma, bilebildiğimiz kadarıyla, bulunmakla birlikte, amatör nitelikli şu iki çalışmaya atıf yapılabilir: Battal Pehlivan, *Alevî-Bektaşî Düşüncesine Göre Allah* (İstanbul: Yaprak Yayınları, 1991); İbrahim Özer (Dede), *Tanrı ve İnsan* (Adana: Gözde Yayınevi, 1996).

¹⁰ *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, nşr. Abdülbâki Gölpinarlı (İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1958) s. 7.

Abdal Musa Velâyetnâmesi'nde Hz. Ali hakkında tek kayıt niteliğindeki "Ali oldum Âdem oldum bahane / Abdal Musa oldum geldim cihâne / Ârif anlar biz nice 'sır'danız"¹¹ mısralarında ruhun farklı bedenlerde dünyaya geldiği; Ali, Âdem ve Abdal Musa'nın aynı ruh olduğu ve bunun ancak ârifler tarafından anlaşılabilir bir "sır" olduğu belirtilmekle birlikte, burada yine Ali'ye ulûhiyet nispeti yapıldığına dair açık bir kaydın bulunmadığı ortadadır.

Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi'nde Kaygusuz'un yanındakilerle birlikte Necef'e gittiği, orada Hz. Ali'nin kabrini ziyaret ettiği açık olarak anlatıldığı ve Ali'yle ilgili dokuz beyitlik bir şiire yer verildiği halde,¹² ne Ali sırrı ne de Ali'nin ulûhiyetini çağrıştırmaya yönelik herhangi bir işarete tesadüf edilmektedir.

Ali hakkında birçok göndermenin bulunduğu *Buyruk*'ta ise çeşitli vesilelerle aşkın Tanrı fikrine, O'nun kimi özelliklerine atfı yapılmakla beraber, Ali'ye açıkça ulûhiyet sıfatının yüklendiği herhangi bir kayıt yoktur. Yukarıda değinilen ve "Muhammed'in Ali'nin sırrı"na ermesi olarak ifadelendirilen miraç, *Buyruk*'un ilk konusu olmasına rağmen, ne bu sırta ne Ali'ye Tanrılık ya da Tanrısallık atfedilmesine dair bir cümle yer almaktadır.¹³ Ancak eserin "kuşku" başlığını taşıyan bölümünde Ali ile Muhammed'in bir tür Tanrılığını çağrıştıran şu ifadeyle karşılaşılmaktadır: "Henüz dünyanın kurulmadığı, Muhammed ile Ali'nin on sekiz bin âleme düzen vermediği zamanlarda..."¹⁴ Her ne kadar bu ifade açıkça Muhammed ve Ali'nin on sekiz bin âleme düzen verdiğini ifade ediyorsa da, pasajın devamında Cebrail'in kendisini Tanrı'ya Muhammed'den daha yakın gördüğü, içine düşen kuşku dolayısıyla bir bocalama yaşadıktan

¹¹ *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, nşr. Abürrahman Güzel (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 155.

¹² *Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi*, nşr. Abdurrahman Güzel (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 127-28.

¹³ Mehmet Eröz, Alevilik'te Ali'de bulunduğu inanan Tanrılık gücünü gösteren delillerden birinin miraç olduğunu belirttiikten sonra şöyle demektedir: Peygamber miraca çıkarken, kendisine Cebrail rehberlik etmiştir. Peygamber'in karşısına yolda bir aslan çıktı, kükremesiyle Peygamber'i korkuttu. Bunun üzerine Tanrı'dan bir ses geldi. Bu seste, aslanın ondan bir nişan beklediği belirtiliyordu. Peygamber rahatlayarak sonuncu peygamber olduğunun işaretini taşıyan yüzüğünü aslana attı. Aslan yüzüğü yuttuktan sonra bir yol açıldı ve Tanrı'nın huzuruna çıktı. Onunla doksan bin sırrı konuştu. Arada perde vardı. Peygamber perdenin kaldırılıp kaldırılamayacağını sormak cesaretini gösterdi. Perde kaldırıldığında orada duran Ali'yi gördü. O yüzden miraç "Peygamber'in Ali'nin sırrına ermesidir" denilir. Bk. *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşılık* (İstanbul: Otağ Matbaacılık, 1977), s. 222-23. Burada hemen kaydetmek gerekir ki *Buyruk*, miracı detaylı şekilde anlatmakta birlikte, *Buyruk*'ta perdenin kaldırılması, Muhammed'in Hakk'ın divanında Ali'yi görmesi, bu suretle "Ali'nin sırrına ermesi" gibi hususlar yer almamaktadır. Bk. *Buyruk*, nşr. Fuat Bozkurt (İstanbul: Serbest Matbaası, 1982), s. 7-11.

¹⁴ *Buyruk*, s. 108.

sonra gerçeği fark ettiği, sonra da ulu Tanrı'dan bağışlanma dilediği anlatılmakta¹⁵ ve bu suretle Muhammed ve Ali'nin üstünde bir ulu Tanrı'nın varlığına dikkat çekilmiş olmaktadır.

Ali'ye ilâhlık atfedilen örneklerle daha çok şiirlerde rastlanmaktadır. Alevîliğin yedi büyük şairinden biri olan Nesîmî (ö. 821/1418?) *Divan*'ında çok sayıda on iki imam şiiri kaleme almış ve ilk imam olarak Ali'yi çeşitli özellikleriyle tasvir etmiştir. Baştan sona kadar güçlü bir Hurûfî inancı ve vahdet-i vücût fikriyle dolu olan *Divan*'ında Nesîmî,¹⁶ doğrudan Ali'yi konu edindiği şiirlerinden Ali'ye Tanrılık atfettiği en meşhur deyişi on iki beyitlik şiiridir. "Ali evvel Ali âhir Ali zâhir Ali bâtın" diye başlayan ve devam eden mısralarda Ali'nin "rahmân," "rahîm," vâhid," "ehad," "ferd," "samed"¹⁷ olduğunu belirten şair, Kur'an'da Allah'ın isimleri olarak zikredilen evvel, âhir, zâhir, bâtın, rahîm, rahmân, vâhid, ehad, ferd, samed, sultân, sübhân¹⁸ gibi isimleri Ali'ye nispet etmektedir. Bu ifadeler Ali'ye ilâhlık atfedildiği izlenimi vermekle birlikte, Nesîmî'nin mensubu olduğu vahdet-i vücût anlayışı çerçevesinde düşünüldüğünde farklı bir yere oturmakta, doğrudan Ali'nin ilâhlık vasfı taşıdığı gibi bir anlama gelmemektedir. Nitekim aynı şiirin müteakip beytinde "Ali'dir ol veliyyullah Ali'dir mazhar-ı Allah"¹⁹ denilerek Ali'nin "Allah'ın velisi ve O'nun mazhanı" olduğu da açık biçimde beyan edilmektedir.

Yedi büyük Alevî ozanı arasında Ali üzerine en çok şiiri Virânî (ö. XVI. yüzyıl) söylemiştir. Nesîmî gibi Hurûfî inancıyla birlikte vahdet-i vücût çizgisine bağlı olan Virânî'nin²⁰ bu temel felsefe çerçevesinde, görünüşte Ali'ye ilâhlık atfeden şiirleri, diğerlerine göre daha fazladır. Son mısraları "Lâ ilâhe illallah" diye biten on beş kıtalık uzun şiirinde,²¹ aşkın ilâh anlayışını arı bir ifadeyle dile getiren Virânî gerek on iki imamlı ilgili gerekse müstakil olarak Ali'yi işlediği şiirlerinde, Ali'yi birçok farklı özelliğiyle yansıttığı gibi, ona Tanrılık atfeden mısralara da bolca yer vermektedir. Onun tıpkı Nesîmî gibi

¹⁵ *Buyruk*, s. 108.

¹⁶ Nesîmî'nin sıradan bir Hurûfî olmayıp Hurûfîliğin kurucusu Fazlullah'ın hâlifeliğine kadar yükseldiği, hareketin yayılması için büyük bir çaba içine girdiği, kendisinden sonra gelen birçok Bektaşî şairini etkilediği konusunda neredeyse kaynaklar ittifak etmektedir. Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Nesîmî-Usulî-Ruhi* (İstanbul 1953), s. 7 ve *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu* (Ankara 1973), s. 28.

¹⁷ *Nesîmî Divanı*, nşr. Hüseyin Ayan (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), s. 117.

¹⁸ Allah'ın bu isimleri birçok âyette yer almaktadır. Söz gelimi Hadid sûresinin üçüncü âyetinde evvel, âhir, zâhir, bâtın; İhlâs sûresinde ehad, samed; Fâtiha sûresinde rahmân, rahîm isimleri zikredilmektedir.

¹⁹ *Nesîmî Divanı*, s. 117.

²⁰ Bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, s. 30.

²¹ Bk. *Âşık Virânî Divanı*, nşr. M. Halid Bayn (İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1959), s. 50-52.

Ali'yi evvel, âhir, zâhir, bâtın olarak andığı bir şiiri,²² onu "sûret-i Sübhân" ve "sûret-i Rahmân"²³ olarak nitelediği diğer bir şiiri ile Farsça'da ilâh anlamına gelen "Yezdân" kelimesiyle "Hem şüphesiz Yezdân'ımız" olarak ifade etmiştir.²⁴ Yine Fars kültüründe Allah için kullanılan "Hüdâ" tabiriyle "Ali'dir bil Hüdâ'dır ayn-ı mutlak"²⁵ ifadesini kullandığı ibareler onun bu konudaki tutumunu açıkça yansıtmaktadır.

Şairin "Es-selâm ey on sekiz bin âlemi / Es-selâm ey var eden cânım Ali"²⁶ beyti ile bilhassa onun,

*Yâ Ali ben senden ayrı, Allah derim, gayri yok
Zikrimizdir bâ-i bismillah derim gayri yok
Nokta-i nutkundan oldu her dü âlem ser be ser
Ol sebepten cümle zâtullah derim gayri yok*²⁷

ifadesiyle Hurûfî ve vahdet-i vücûdçu çizgide Ali'yi nitelemiştir. Belirtilen kimliğinden başka, bizzat kendisi ifade ettiği üzere, Ali'ye ulûhiyet nispet eden bâtınî firkalardan Nusayrî inancına sahip olduğu öğrenilen Virânî,²⁸ bir taraftan "Lâ ilâhe illallah" başlıklı şiirinde görüldüğü üzere Ali'nin üstünde aşkın bir Tanrı'nın bulunduğu fikrini benimserken bir taraftan da Ali'ye ulûhiyet nispet eden bir algılamaya sahip görünmektedir.

Yedi büyük ozandan Şah İsmail Hatâyî'nin de Ali hakkında pek çok şiiri bulunmakta, bunlardan pek azında ona ilâhlık atfedilmesi istikametinde mısralar yer almaktadır. Onun gerek *Divan*'ında gerekse *Dehnâme*'sinde, bizim tespit ettiğimiz kadanyla, birer şiiri açık biçimde Ali'ye ilâhlık yükleyici niteliktedir. *Divan*'ında yer alan on altı kıtalık uzun şiirinde yer yer vahdet-i vücûdçu karakterde tablolar çizerken, bilhassa, "Yaratan be-kudret gök ile yeri/ Melâike hem Adem dev ile peri" mısralarıyla başlayıp devam eden deyişinde, yeri göğü yaradanın Ali olduğunu, bizi yokluktan (ez adem) varlığa getirenin, Nuh, Eyyûb ve Yakup peygamberleri sıkıntılarından kurtaranın yine Ali olduğunu ifade ederek²⁹ ona ilâhlık yüklemektedir. Ancak bu uzun şiirinin

²² *Âşık Virânî Divanı*, s. 55.

²³ *Âşık Virânî Divanı*, s. 41.

²⁴ *Âşık Virânî Divanı*, s. 88.

²⁵ *Âşık Virânî Divanı*, s. 114.

²⁶ *Âşık Virânî Divanı*, s. 91.

²⁷ *Âşık Virânî Divanı*, s. 117. Ayrıca Virânî söz konusu şiirinde "Bu şehâdet mülkünü icad eden sensin bize" diyerek aynı istikametteki düşüncelerini tekrarlar.

²⁸ Bk. *Âşık Virânî Divanı*, s. 73-76.

²⁹ "Hatâyî Divanı," *Şah İsmail Hatâyî ve Anadolu Hatâyîleri*, nşr. İbrahim Aslanoğlu (İstanbul: Der Yayınları, 1992), s. 151-53.

diğer kıtalarında Ali'nin Allah'ın mazharı ve velâyet sahibi olduğu belirtile- rek onun farklı yönlerine de atıfta bulunmaktadır.

Hatâyî *Dehnâme*'de "Tevhid," "Taleb-i Rahmet," "Na't-ı Resûl" başlıkla- rından sonra "Menkabe-i Şâh-ı Merdân Ali" başlığında yine vahdet-i vücûtcü bir bakış açısıyla Ali'yi tavsif eder. Daha ilk mısradâ, "Ol şâh ki mazhar-ı Hüda'dır / Hak'dan anı kim diyer cüdadır" mısralarıyla onun Hakk'ın maz- harı olduğunu ve gerçekte O'ndan ayrı olmadığını dile getirirken, devamında: "Sensin yaratan bu hâs u âmi"³⁰ diyerek özel ve genel her şeyi Ali'nin ya- rattığını ifade etmektedir.

Hiç şüphe yok ki Hatâyî'nin Ali'ye ulûhiyet nispet eden yaklaşımları, etkili altında kaldığı muhakkak olan Hurûfilik ve vahdet-i vücûtcülük anlayışından kaynaklanmaktadır. Nitekim Hüsâmettin Aksu, kaynakların Hurûfilikğin tesi- rinde kalan şairleri sayarken Hatâyî'yi de zikrettiklerini söyler.³¹

Anadolu Aleviliğini en iyi terennüm eden şairlerden Pir Sultan Abdal'ın (ö. XVI. yüzyıl) gerek Allah-Muhammed-Ali üçlüsü etrafında gerek on iki imamla ilgili gerekse müstakil olarak Ali hakkında birçok şiiri olup bunlar arasında ona ilâhlık izafe edenler oldukça sınırlıdır. Mutlak anlamda Allah'ı, başta yaratıcılığı olmak üzere, birçok vasfı itibarıyla anan Pir Sultan Ab- dal'da³² Hurûfî ve vahdet-i vücûd çizgisi kendinden öncekilere göre azalmış olmakla birlikte, tamamen kaybolmamıştır. Bu çerçevede şairde Ali'ye açık biçimde Tanrılık atfeden birkaç şiir bulunmaktadır. Bunlardan biri son mısra- ları "Allah bir Muhammed Ali'dir Ali" şeklinde biten altı kıtalık şiiri olup şair söz gelimi, bu şiirinin üçüncü kıtasında "Yer ile gök arasında nizamlar ku- ranın Ali olduğunu"³³ ifade etmektedir. Onun daha açık biçimde Ali'ye ilâh- lık atfeden beş kıtalık şiirinin ilk kıtası şöyledir:

*Gafil kaldır şu gönülden gûmanı
Bu mülkün sahibi Ali değil mi
Yaratmıştır on sekiz bin âlemi
Rızıkların veren Ali değil mi³⁴*

Şair her ne kadar bu deyişin peşindeki kıtada, "Gelin vazgeçelim böyle gûmandan / Vallahi çıkarız dinden imandan" diyerek³⁵ bu tür düşüncelerden

³⁰ "Dehnâme," *Şah İsmail Hatâyî ve Anadolu Hatâyileri*, s. 164.

³¹ Hüsâmettin Aksu, "Hurûfilik," *DİA*, XVIII, 411.

³² Bk. İlyas Üzüm, "Pir Sultan Abdal'ın Tanrı Anlayışı," *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 15 (2000), s. 133-53.

³³ *Pir Sultan Abdal Divanı*, nşr. Esat Korkmaz (İstanbul: Ant yayınları, 1994), s. 200-1.

³⁴ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 201.

vazgeçme çağrısı yapıyorsa da, bir başka meşhur şiirinin ilk iki kıtasında “On sekiz bin âlemi yaratan ve rızıklarını verenin Ali olduğunu” tekrarladıktan sonra daha vurgulu olarak, “Bir ismin Ali’dir bir ismi Allah”³⁶ ifadesiyle Allah’ın Ali’in bir ismi olduğunu ifade etmektedir.

Birçok şiirinde aşkın bir Tanrı bulunduğu fikrini işleyen, ayrıca Ali’yi -diğer başlıklarda temas edileceği üzere- başta velâyeti olmak üzere birtakım özellikleriyle niteleyen Pir Sultan Abdal’ın ona Tanrılık atfetme doğrultusundaki bu şiirlerinin gelenek içinde vahdet-i vücûtu ulûhiyet anlayışına sahip olan Nesîmî, Virânî ve Hatâyî çizgisinin giderek hafifleyen devamı ya da en azından etkisi olduğunu ifade etmek gerekir.

Nihayet yedi büyük ozanın sonuncusu Kul Himmet’in konuyla ilgili deyişlerine de bakmak gerekir. Pir Sultan Abdal’a göre vahdet-i vücûtu anlayışın iyice zayıfladığı Kul Himmet’te Ali ile ilgili birçok deyiş bulunmasına rağmen, buna paralel olarak ona ilâhlık nispet etme düşüncesinin de zayıfladığı, hatta kaybolduğu gözlenmektedir. Kul Himmet’in kimi şiirlerinde Ali’ye ulûhiyet izafe etmeyi çağrıştıran dizeler varsa da, açık biçimde bunu dile getiren, bizim tespit ettiğimiz kadarıyla, iki şiiri bulunmaktadır. Bunlardan ilki “Gafil kaldır gönlündeki gümanı” diye başlayan³⁷ ve yukarıda geçtiği üzere Pir Sultan Abdal’ın aynı muhtevadaki şiirinin çok küçük değişikliklerle benzeri olan bir şiirdir. Dolayısıyla bu şiirin Kul Himmet’le ilgisinin olmadığı açıktır. Aynı şekilde onun “Bir ismi Ali’dir bir ismi Allah / İnkârım yoktur hem vallah hem billah” mısralarının bulunduğu şiir de Pir Sultan Abdal’a ait olan ve yukarıda değindiğimiz şiirin bazı küçük değişikliklerle tekrarından ibarettir. Pir Sultan Abdal’da bu şiirin son mısraları “Ben Allah’tan gayri alâ görmedim” iken burada “Ben Allah’tan gayri bir er görmedim”e dönüşmüştür. Bu şiirin aslının da Kul Himmet’le ilgisinin bulunmadığını söylemek gerekmektedir. O halde rahatlıkla denebilir ki Kul Himmet’te Ali’ye açıkça ulûhiyet nispet eden şiirler bulunmamaktadır.

Evlialar Şâhı Ali: Ali’nin Velâyeti

Sözlükte yakınlık kurma, dostluk, yaklaşma, yönetme, hükmetme ve bağ kurma gibi anlamlara gelen³⁸ velâyet, kelâm ve tasavvufta aynı anlamlarda kullanılır. Kelâm ilminde velâyet, hilâfet ve imamet gibi kavramlarla ilişkili

³⁵ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 201.

³⁶ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 447.

³⁷ İbrahim Aslanoğlu, *Kul Himmet* (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), s. 78.

³⁸ Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “vly” md.

olarak İslâm toplumunu yönetme (riyâset-i âmmme), “veli” de yönetici, devlet başkanı;³⁹ tasavvufta ise Hakk’ın kulunu, kulun da Mevlâ’sını dost edinmesi, Allah ile kul arasında karşılıklı sevgi ve dostluk demek olup “veli” de bu dostluğu elde eden, Allah ile böyle bir yakınlık kuran kimse⁴⁰ anlamına gelmektedir. “Velâyet” ayrıca Türkçe’de bazen ermişlik, “veli” de eren, ergin diye anılır.

Klasik Alevî kaynaklarında Ali tasavvuru ile ilgili olarak karşımıza çıkan hâkim anlayışlardan biri, ona velâyet atfedilmesi, dahası tartışmasız onun “velâyet şâhî” olarak sunulmasıdır. Hemen kaydetmek gerekir ki, söz konusu kültürde bu velâyet, bazı istisnalar dışında, tamamen tasavvufî nitelikteki velâyettir.

Hacı Bektaş-ı Veli Menâkıbnâmesi’nde Ali’nin velâyetine bir tek gönderme bulunmaktadır. Hünkâr’ın bebekliğinden bahsedilirken onun altı aylık olduğunda şehâdet parmağını kaldırarak, “Eşhedü enlâ ilâhe illallâhu vahdehu lâ şerike leh ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve rasûlüh ve eşhedü enne Aliyyen veliyyullah” dediği ve ağzından çıkan ilk sözün bu olduğu belirtilir.⁴¹ Ne var ki eserde şehâdetteki “Ali’nin Allah’ın velisi olduğu” ibaresinin hangi anlama geldiği belirtilmemekte, ayrıca bunun siyasî anlamda velâyet olduğu imasına da rastlanmamaktadır.

Hâcim Sultan Velâyetnâmesi ile *Abdal Musa Velâyetnâmesi*’nde Ali’ye ulûhiyet atfeden pasajlar bulunmadığı gibi, ona tasavvufî yahut siyasî manada velâyet izafe eden kayıtlara da rastlanmamaktadır. *Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi*’nde ise Kaygusuz’un Necef’te Ali’nin türbesini ziyareti anlatılırken, Ali’yi “veliyyullah,” yani Allah’ın velisi olarak⁴² tavsif eden tek bir kayıt yer almaktadır. Ayrıca söz konusu eserde Ali’nin ismi geçtiğinde Şîîler’e mahsus “aleyhisselâm” tabiri yerine, genel Müslüman çoğunluk tarafından anılan “kerramallâhü vecheh” şeklindeki dua cümlesi kullanılmaktadır.⁴³ *Demir Baba Velâyetnâmesi*’nde, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Ali’nin velâyetine bir yerde gönderme yapılmaktadır. Hz. Hamza ile Hz. Ali’den söz edilen

³⁹ Meselâ bk. Mes’ûd b. Ömer et-Teftazânî, *Şerhu’l-makâsîd*, nşr. Abdurrahman Umeyre (Beyrut 1409/1989), V, 252-53.

⁴⁰ Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1991), s. 517-18.

⁴¹ *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, s. 4.

⁴² *Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi*, s. 128.

⁴³ *Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi*, s. 127-28. “Allah yüzünü ak etsin” anlamındaki “kerramallâhü vecheh” tabiri ile ilgili olarak bk. Ramazan Biçer, “Kerramallahü vecheh,” *DİA*, XXV, 296-97.

pasajda, Hamza'nın yiğitliğine, pehlivanlığına, Ali'nin de velâyetine temas edilerek onun Allah'ın velisi olduğu belirtilmektedir.⁴⁴

Erkân kitabı *Buyruk*'a gelince, söz konusu eserde, Ali'nin velâyetine dair dikkate değer birtakım kayıtlar yer almaktadır. Bunların ilki Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye kuşak bağlaması ve ardından söylediği, "Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah Aliyyün veliyyullah" dediğinin nakledilmesidir.⁴⁵ Burada Ali'nin velâyeti bizzat Hz. Muhammed'in ağzından aktarılmış olmaktadır. İkinci kayıt tarikatla ilgili olarak gündeme getirilmektedir. Eserde tari-kattan söz edilen pasajda, tarikat sahibinin Ali olduğu belirtildikten sonra "Ali veliler şâhidir" denilerek⁴⁶ onun velâyeti dile getirilmektedir. Üçüncü kayıt, talibin yola girmesinin anlatımı sırasındadır. Yola bağlanmak isteyen kimse-nin takip edeceği usul açıklanırken, dedenin talibe kelime-i şehâdeti telkin et-mesinden söz edilir: "Sonra pîr talibe şunları söyler: Tanrı'dan başka tapacak yoktur. Tanrı'nın elçisi Muhammed'dir. Tanrı'nın velisi şâh-ı merdân Ali'dir."⁴⁷ Eserde başka bir kayıt, "oğlan ikrarı alma" başlığı altında okunan gülbank vesilesiyedir. Buna göre ikrar alma sırasında mürşit ikrar aldığı kimseye baş-ka bazı dualar yanında, kelime-i şehâdeti öğretirken "Aliyyen veliyyullâh," yani "Ali Allah'ın velisidir" demesi gerektiğine işaret edilir.⁴⁸ Aynı husus "secde" başlığında da yeniden gündeme getirilerek Ali'nin "Tanrı aslanı ve O'nun velisi" olduğu tekrarlanır.⁴⁹

Konuyla ilgili Alevî ozanlara gelince, bunlardan Nesîmî'de Ali'nin velâye-tine dolaylı göndermeler yapan ifadeler olmakla birlikte,⁵⁰ açıkça onu Allah'ın velisi olarak andığı dört kayda tesadüf edilmiştir. Bunların biri "Veliyyullâh'tır ol Kur'an-ı nâtik / Ânı Hak bilmeyen(in) işi hatadır"⁵¹ beyti, diğeri "Şâh-ı merdân şî'ri Yezdân pîşvâ-yı ehl-i din / Kâşif-i sırr-ı velâyet Haydar-ı Kerrâr mest"⁵² beyti, üçüncüsü "Ali'dir ol veliyyullah Ali'dir mazhar-ı Allah"⁵³ mıs-rası ve sonuncusu "Yine şâh-ı velâyetten iki şeh-zâde nûr oldu"⁵⁴ mısrasıdır.

⁴⁴ *Demir Baba Velâyetnamesi*, s. 122.

⁴⁵ *Buyruk*, s. 14.

⁴⁶ *Buyruk*, s. 31.

⁴⁷ *Buyruk*, s. 44.

⁴⁸ *Buyruk*, s. 77.

⁴⁹ *Buyruk*, s. 118.

⁵⁰ Mesela bk. *Nesîmî Divanı*, s. 366.

⁵¹ *Nesîmî Divanı*, s. 110.

⁵² *Nesîmî Divanı*, s. 86.

⁵³ *Nesîmî Divanı*, s. 117.

⁵⁴ *Nesîmî Divanı*, s. 256.

Âşık Virânî'de ise Ali'nin velâyetine yönelik ifadelerin daha fazla olduğu görülmektedir. Bunların ilki on iki imamla ilgili bir şiiri olup ilk beytinde:

“Hâtem ü mühr-i nübüvvet Mustafa'dır gönlüme

Ma'den-i devr-i velâyet Murtazâ'dır gönlüme”⁵⁵ derken Murtazâ Ali'nin velâyet devrinin madeni olduğunu belirtmektedir. Diğer bir şiirinde “Ali şâh-ı velâyettir” mısrasıyla onun velâyetin şâhı olduğuna dikkat çekmekte,⁵⁶ başka bir şiirinde de “Her kim ki sever şâh-ı velâyeti / Hakk'ın ânadır çünkim bilesin inayeti”⁵⁷ yine diğer bir şiirindeki “Yani ki Ali ayn-ı veliyyullahtır ol / Gayri deme kim şahidim Allah'tır / Hem şâh-ı velâyet esedullâh'tır ol”⁵⁸ mısralarıyla Ali'nin velâyetinin şahidinin Allah olduğunu ifade etmektedir. Şair aynı içerikli bir diğer deyişinde, “Ali'nin yoluna kurbana geldim / Veli'nin canına mihmâna geldim / Ali'dir ol veliyyullah bilir”⁵⁹ demektedir; diğer bir şiirinde de, “Ali şâh-ı velâyettir ki medhin dinle gel ey cân”⁶⁰ mısrasına yer vermektedir. Şairin ayrıca Ali'yi bazen veli, bazen şâh-ı velâyet biçiminde anan benzer nitelikte birkaç başka şiirinin daha bulunduğu burada kaydedilmelidir.⁶¹

Şah İsmail Hatâyî'de de Ali'nin velâyeti çeşitli deyişlerde gündeme getirilmiştir. Bunlardan biri şairin Ali'ye tahsis ettiği on beş beyitlik şiirinin ilk beytindeki, “Ey iki âlemin penahı şâh u server yâ Ali / Sahib-i fazl-ı velâyet şi'ri Hayder ya Ali”⁶² ifadesi olup şair burada Ali'yi velâyet lütfunun sahibi olarak anmaktadır. Şair bir başka şiirinde, “Hem bahr u kân u kûh-i vilâyettir ol Ali / Düşman ânın katında kamu berk-i kâh'tır”⁶³ ifadesine yer vermektedir. Hatâyî yine Ali'nin velâyetine gönderme yaptığı bir başka şiirinde bunu bilmeyenleri, “Velâyet bahrine yol bulmayanlar / Gözü a'ma vü ahmak bîhaberdîr”⁶⁴ diyerek ağır biçimde eleştirmektedir.

Diğer taraftan Hatâyî Ali'ye seslenirken onu “Ey sırr-ı hidayet u velâyet” diye anar.⁶⁵ Şairin Ali'yi velâyet sahibi olarak nitelediği başka şiirlerinin de bulunduğu belirtilmelidir.⁶⁶

⁵⁵ *Aşık Virânî Divanı*, s. 45.

⁵⁶ *Aşık Virânî Divanı*, s. 55.

⁵⁷ *Aşık Virânî Divanı*, s. 110.

⁵⁸ *Aşık Virânî Divanı*, s. 125.

⁵⁹ *Aşık Virânî Divanı*, s. 142.

⁶⁰ *Aşık Virânî Divanı*, s. 166.

⁶¹ *Aşık Virânî Divanı*, s. 86, 103, 234, 241.

⁶² “Hatâyî Divanı,” s. 62.

⁶³ “Hatâyî Divanı,” s. 116.

⁶⁴ “Hatâyî Divanı,” s. 119.

⁶⁵ “Hatâyî Divanı,” s. 156.

⁶⁶ Mesela bk. “Hatâyî Divanı,” s. 119, 149, 151, 153, 164, 247.

Anadolu Alevîliği'nin en belirleyici şairlerinden Pir Sultan Abdal da diğer Alevî ozanları gibi Ali'ye birtakım deyişlerinde velâyet atfetmektedir. Bunların birinde Ali'yi "velâyet mülkünün sultanı olarak" vasıflandırır.⁶⁷ Başka bir şiirinde Ali'yi "veli" kelimesinin anlamlarından biri olan "Allah dostu" ifadesiyle andığı gibi,⁶⁸ bir başka şiirinde "Şahların şahısın Zât-ı Ali'sin"⁶⁹ mısrasıyla Ali'nin "şahların şâhı" olduğunu ifade eder. Başka bir şiirinde "Mucizâtı çok Hazreti Ali'nin / Kerameti vardır gerçek velinin"⁷⁰ diyerek onun gerçek veli olduğunu belirtir. Şairin bu çerçevede Ali'ye velâyet izafe ettiği başka birtakım şiirlerinin bulunduğu da kaydedilmelidir.⁷¹

Yedi büyük ozanın sonuncusu Kul Himmet'e gelince: Önun da diğer şairler gibi kimi şiirlerinde Ali'yi velâyeti yönüyle vasfettiği görülmektedir. Bunların birinde o Ali'yi "velâyet mülkünün şâhı"⁷² olarak niteler. Diğer şiirinde dua sadedinde, "Hazreti Ali'nin velâyeti için"⁷³ ibaresini kullanıp başka bir deyişinde Ali'ye seslenerek "Tanrı'nın aslanı sırr-ı velisin / Ya Ali mürvettir mürvet ya Ali"⁷⁴ mısralarına yer verir. Yine o bir şiirinde, "Hz. Muhammed'i Allah'ın habibi, Ali'yi de O'nun velisi" olarak zikreder.⁷⁵ Nihayet o "Ali ser-i evliyadır ben ser-i enbiya / Ali hatem-i evliyadır ben hatem-i peygamber"⁷⁶ dizeleriyle Ali'nin velilerin hem başı hem de sonuncusu olduğunu söyler. Ayrıca şairin konuyla ilgili bu çerçevede birkaç göndermesine daha tesadüf edilmektedir.⁷⁷

Muhammed-Ali Özdeşliği

Alevî inançlarının ana sembolü "Hak-Muhammed-Ali" üçlemesinde, genel anlamda ifade etmek gerekirse, Hak Tanrı'yı (nitekim bazen üçlemede "Hak" yerine "Allah" lafzı kullanılır), Muhammed peygamberliği, Ali ise velâyeti temsil eder. Üçlemenin son ikisi Muhammed-Ali, nübüvvet ve velâyetin iç içe geçtiği bir "öz"ün ifadesidir. Kaynaklarda Muhammed ve Ali üzerine aynı aynı yaklaşımlar bulunduğu gibi, bu bakış açısının söz konusu olduğu yerlerde onlar tek bir kimlik olarak Muhammed-Ali kavramıyla da ifade edilir.

⁶⁷ Pir Sultan Abdal Divanı, s. 51.

⁶⁸ Pir Sultan Abdal Divanı, s. 105.

⁶⁹ Pir Sultan Abdal Divanı, s. 283.

⁷⁰ Pir Sultan Abdal Divanı, s. 394.

⁷¹ Bk. Pir Sultan Abdal Divanı, s. 115, 350, 385, 465.

⁷² Kul Himmet, s. 65.

⁷³ Kul Himmet, s. 71.

⁷⁴ Kul Himmet, s. 76.

⁷⁵ Kul Himmet, s. 164.

⁷⁶ Kul Himmet, s. 187.

⁷⁷ Mesela bk. Kul Himmet, s. 69, 123, 127.

Bu yaklaşım menâkıbnâmelerden ikisinde yer almaktadır. Bunlardan ilki olan *Hacı Bektaş-ı Veli Vilâyetnâmesi*'ne göre Hünkâr'ın hocası Lokman-ı Perende mektebe geldiğinde, Hacı Bektaş'ın yanında iki kişi bulunduğunu; birinin sağına, birinin de soluna oturduğunu ve ona Kur'an öğrettiklerini görmüş. Yanlarına yaklaştığında kayboluvmeleri üzerine bunların kim olduğunu merak etmiştir. Hünkâr, hocasının merakını gidermek üzere söz alıp, sağ yanına oturanın iki cihan güneşi Muhammed Mustafa, sol yanına oturanın ise Tanrı'nın aslanı Murtazâ Ali olduğunu; birinin zâhir bilgisinden, diğerrinin bâtın bilgisinden ders verdiklerini söylemiş, bunun üzerine Lokman memnuniyetini belirterek Tanrı'ya teşekkür etmiştir.⁷⁸ Her ne kadar eserde hangisinin zâhir bilgisinden, hangisinin bâtın bilgisinden bahsettiği belirtilmiyorsa da ilkinin Hz. Muhammed, ikincisinin Ali olduğunda şüphe yoktur. Eserde yine nazârî olarak bu ikisinin aynı özden geldiğine değinilmiyorsa da, geleneğe uygun olarak bu ikisi tek bir kimlikle anılmaktadır. Nitekim Hünkâr Anadolu'ya geldiğinde, elli yedi bin Rum ereni onu sorguya çekmiş; o da soyu, yolu, mürşidi konusunda bilgi verdikten sonra, "Meşrebim Muhammed-Ali'dendir" diyerek⁷⁹ bu ikisini tek bir kimlik olarak dillendirmiştir.

Konuyla ilgili diğerr bir menâkıbnâme olan *Demir Baba Vilâyetnâmesi*'ne göre, Deliorman bölgesi pîrlerinden Demir Baba, herkesin yakındığı ve hiç kimsenin baş edemediği bir ejderhayı öldürmek üzere yola çıkarken, âyetler okuyup "Yâ Muhammed yâ Ali" diyerek kemer eylemiş;⁸⁰ yine o, bir kâfirle mücadele sırasında ensesine çöküp Tanrı'nın adını andıktan sonra "devlet-i Muhammed Mustafa, velâyet-i Aliyye'l-Murtazâ" demiş,⁸¹ bu suretle -ikisi arasındaki özdeşliğe işaret edilmemekle birlikte- Muhammed ve Ali'yi peş peşe anmıştır. Daha açık olarak eserde bir mektup vesilesiyle, "Benim ırzımı saymazsan, ya Muhammed-Ali'nin ırzı nice olur?" ifadesiyle⁸² ikisi tek kimlikle ifade edilmiştir.

Muhammed-Ali birlikteliğini en açık, en vurgulu biçimde ortaya koyan eser şüphesiz ki *Buyruk*'tur. Eserde konu nazârî yönüyle iki yerde açıklanmıştır. Buna göre Hz. Muhammed miraçtan döndükten sonra sahâbilerine temel konularda bilgi vermiş, onları bir pîre teslim olmaya davet etmiştir. Bu sırada Cebrail gelerek "Allah, Ali'yi vasiyet etmeni emrediyor" demiş; bunun üzerine deve palanında bir minber yapılmış, Hz. Muhammed minberde güzel bir hutbe

⁷⁸ *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, s. 5.

⁷⁹ *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, s. 19.

⁸⁰ *Demir Baba Vilâyetnâmesi*, s. 88.

⁸¹ *Demir Baba Vilâyetnâmesi*, s. 102.

⁸² *Demir Baba Vilâyetnâmesi*, s. 109.

okuduktan sonra, "Ey insanlar, hakikat şâh-ı merdân Ali hakkında geldi, gelin ona uyun" buyurmuş. Ardından onun sağ elinden tutmuş, onu da minberin üzerine çıkarmış, kutsal elleri ile kuşağını açıp Ali'yi bağrına basmıştır. İkisi de bir gömleğe girmiş ve bir gömleğin yakasından baş vermiş; gömlekte iki baş bir gövde gözük müştür. Sonra da, "Senin vücudun benim vücudum, senin etin benim etim, senin kanın benim kanım, senin ruhun benim ruhum" (cismuke cismî, lahmûke lahmî, demuke demî, nefsuکه nefsi) demiştir. Olayı izleyen sahâbiler, Hz. Peygamber'in bu sözlerini duyunca şaşırmış, biri hasetle, "Ey Tanrı'nın elçisi, gömleğinizi çıkarın, biz de görelim" demiş, bunun üzerine, Hz. Peygamber teninden gömleğini çıkarmış, orada bulunan herkes Muhammed ile Ali'nin bir vücut olduğunu görmüştür. Bunun üzerine insanlar, "İnadık, ey Tanrı'nın elçisi," demiş, ardından Hz. Peygamber kutsal gömleğini giymiştir.⁸³

Aynı husus eserin sonunda, bazı ek bilgilerle tekrarlanır: "Muhammed ile Ali'nin nuru birdi. On sekiz bin âlemden iz, belirti yokken onların nurları parlıyordu. Günlerden bir gün evrenin yaratıcısı ulu gücünü göstermek istedi. Yüksek-alçak, sağ-sol, kuzey-güney, doğu-batı, yer-gök, ay-yıldız, yıl-gün gibi şeyleri yaratırken ulu büyüklüğü ve büyük bağışlaması ile bir de yeşil derya yarattı. Sonra o deryaya baktı. O anda derya coştı ve dalgalandı. Dışarıya bir cevher attı. Ortadan ikiye böldü. Parçalardan biri yeşil, biri ak nur oldu. Orada yeşil kubbe gibi bir kandil asılı duruyordu. Tanrı, nurları bu kandile koydu. Yeşil nur Muhammed Mustafa'nın, ak nur Aliyyel Murtazâ'nın oldu. Ve o nurların her birinden bin bir ışık yayıldı. Tüm varlığı aydınlattı. Bu iki nur Abdullah ve Ebû Talib zamanında görünüşte ikiye ayrıldı; ama nurlar ayrıldıktan sonra da onlar bir kapıdan girip çıkmışlardır. Bir sofrada, bir kapta yiyip içmişlerdir. Birbirlerinden hiçbir gizlilikleri olmamıştır. Bir gün Hz. Muhammed bu gerçeği açıklamak istemiş, Ali'yi yanına çağırmış, ikisi bir gömlekten baş çıkarmışlardır..."⁸⁴

Ayrıca eserde Muhammed'in şeriatı, Ali'nin ise tarikatı temsil ettiğine atıf yapılarak, "Şeriat Muhammed'in şanına; tarikat, marifet, hakikat Ali'nin şanına geldiği" ifade olunmuştur.⁸⁵ Kitapta bu çerçevede kimi zaman Muhammed ve Ali ayrı kimlik sahibi olarak, kimi zaman da tek kimlik olarak birçok defa geçer. Meselâ yolun Muhammed-Ali yolu olduğu, pîrlerin Muhammed-Ali soyundan gelmesi gerektiği belirtilir.⁸⁶

⁸³ *Buyruk*, s. 12-13.

⁸⁴ *Buyruk*, s. 171-72.

⁸⁵ *Buyruk*, s. 19.

⁸⁶ Bk. *Buyruk*, s. 20, 21, 38, 41, 57, 91.

Muhammed-Ali özdeşliği, Alevî deyişlerinde de sıkça tekrarlanmıştır. Nesîmî, “Kim Muhammed’i Ali’den ayırır lânet ona / ‘Lahmike lahmî’ değil mi yâ Ali senden medet”⁸⁷ beytinde bu birlikteliği kabul etmeyenleri tel’in ederken, başka bir şiirinde “Ayet-i levlâk ilen hem lâ fetâ’nın mâ’nası / ‘Lahmüke lahmî’ yerisi(ni)z yâ Muhammed yâ Ali”⁸⁸ diyerek bu birlikteliği tekrarlar.

Virânî de şiirlerinde daha çok “Mustafa,” “Murtazâ” ifadeleriyle Muhammed-Ali ikilisini vurgulayarak⁸⁹ bazı deyişlerinde ikisinin aynı beden, aynı ten olduğunu ifade eden “lahmüke lahmî” ibaresine atıfta bulunur:

*Ali’dir kim cihânu var ediptir
Muhammed Mustafa’yı yâr ediptir
İkisi “lahmüke lahm” oldu tahkik
Ki bunlar bunda keşf-i esrâr ediptir⁹⁰*

Ayrıca o, şu şiirinde Ali’nin Hz. Muhammed’in zâtı olduğunu, “Nûr-ı bedrüddücâsın yâ Ali cânım Ali / Nûr-ı zâtı Mustafa’sın yâ Ali cânım Ali”⁹¹ ifadeleriyle dile getirir.

Yedi büyük ozandan Şah İsmail Hatâyî de şiirlerinde Muhammed ile Ali’yi yan yana andığı gibi,⁹² doğrudan Ali-Muhammed özdeşliğini ifade eden deyişlere de yer vermiştir. Nitekim bir şiirinde, “Lahmüke lahmî rumûzunun beyanı sendendir / Hemdem u hem sırr-ı hemraz-i peygamber yâ Ali”⁹³ demektedir.

Anadolu Hatâyîlerinde Muhammed-Ali özdeşliği oldukça sık vurgulanan bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi bunların birinde: “Ali Muhammed’dir Muhammed Ali / Ona niyaz eder cümlelerin var / Âlemler serveri anlar Hatâyî / Muhammed Ali’nin göçü geliyor”⁹⁴ denilmektedir. Gerek Can Hatâyî gibi isimleri bilinen gerekse bilinmeyen Anadolu Hatâyîlerinin Muhammed-Ali özdeşliği ile ilgili şiirlerinin büyük bir yekün tutması,⁹⁵ bu algılayışın söz konusu kültürde baskın bir yeri olduğunu göstermektedir.

⁸⁷ Nesîmî Divanı, s. 99.

⁸⁸ Nesîmî Divanı, s. 340.

⁸⁹ Âşık Virânî Divanı, s. 22, 23, 27, 45, 72, 184, 189, 238.

⁹⁰ Âşık Virânî Divanı, s. 247.

⁹¹ Âşık Virânî Divanı, s. 89.

⁹² Meselâ bk. “Hatâyî Divanı,” s. 124, 164.

⁹³ “Hatâyî Divanı,” s. 63.

⁹⁴ Kul Himmet, s. 366.

⁹⁵ Bk. Kul Himmet, s. 373, 420, 457.

Pir Sultan Abdal'a gelince: Onun deyişlerinde de Muhammed-Ali özdeşliği sık tekrarlanan bir kavramdır. Pir Sultan'ın çok sevilen ve ilk kıtası, "Seherin vaktinde cünbüşe geldim / Dağlar yâ Muhammed-Ali çağırır / Bülbülün se-sinde sevişe geldim / Güller yâ Muhammed-Ali çağırır" dörtlüğüyle başlayan şiirinin son mısralarında güllerin, dağların, suların; kısacası her şeyin "Muhammed-Ali"yi çağırdığı belirtilerek Muhammed-Ali özdeşliğine dikkat çekilir.⁹⁶ Onun bir başka meşhur şiirinde, "Allah bir Muhammed Ali'dir Ali / Gel Muhammed-Ali katarına gel / İsmi bu cihanda doludur dolu / Gel Muhammed-Ali katarına gel" deyişi⁹⁷ aynı temayı vurgular.

Şairin son mısralarında aynı telakkiyi tekrarladığı konuyla ilgili bir başka meşhur deyişinin ilk kıtasında, "Hey erenler benim meyil verdiğim / Bir ismi Muhammed bir ismi Ali / Adına şanına kurban olduğum / Bir ismi Muhammed bir ismi Ali"⁹⁸ mısralarıyla aynı tema daha güçlü bir şekilde ifade edilir. Şairin ayrıca Muhammed-Ali ikilisini tek bir kimliğin ifadesi olarak andığı on-larca deyişine rastlanmaktadır.⁹⁹

Kul Himmet'in şiirlerinde de aynı şekilde Muhammed-Ali özdeşliği ile ilgili birçok mısraya tesadüf olunmaktadır. Söz gelimi o bir deyişinde, "Ali'dir Muhammed ile muvafık / 'Lahmüke lahmî'nde kavli musahip / Ne bilsin Ali'yi her bir münafık / Ruh-ı fazilette rehber Ali'dir"¹⁰⁰ diyerek *Buyruk*'ta yer alan "lahmüke" kavramına gönderme yapmaktadır. Yine onun bu çerçevede söylediği, "Muhammed Ali'dir Ali Muhammed / Sevenin ivazı didar muhabet / Mürşid-i kâmile getirir iradet / Ol Hakk'ın seyyid saadetidir"¹⁰¹ ifadesi, bir başka şiirindeki, "Erenler gizliydi ulu mekânda / Muhammed'le Ali bir idi anda / Lâ fetâ okuyup karşı divanda / Yedi kez çağırdı sultan hû de-yu"¹⁰² ve "Ey zâhit Muhammed Ali / Kandilde nur değil midir / 'Lahmüke lahmî' kavlinde / İkisi bir değil midir"¹⁰³ şeklindeki mısralarını da burada zikretmek gerekir. Onun başka şiirlerinde de "Muhammed-Ali" aynılığına yer verildiği görülmektedir.¹⁰⁴

⁹⁶ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 56-57.

⁹⁷ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 70.

⁹⁸ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 199.

⁹⁹ Bk. *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 41, 42, 72, 95, 216, 217, 257, 268, 272.

¹⁰⁰ *Kul Himmet*, s. 126.

¹⁰¹ *Kul Himmet*, s. 129.

¹⁰² *Kul Himmet*, s. 142.

¹⁰³ *Kul Himmet*, s. 176.

¹⁰⁴ Meselâ bk. *Kul Himmet*, s. 41, 54, 58, 100, 110, 117, 140, 141.

Allah'ın Aslanı Ali: Ali'nin Yiğitliği

İslâm tarihi kaynaklarında ortaya konulduğu üzere, Hz. Ali başka meziyetleri yanında yiğitliği, kahramanlığı, gözü pekliği ve cesareti ile temayüz etmiş bir şahsiyettir. Nitekim Bedir Savaşı'nda (2/624) öldürülen 70 müşrikin 27'sini Ali öldürmüş, Uhud Gazvesi'nde (3/625) Peygamber'in yanında kalarak ona yönelen oklara göğsünü siper edip on altı yerinden yara almış, Hendek Savaşı'nda (5/627) karşı tarafın ünlü savaşçısı Amr b. Abdüved'i öldürmüş, Hayber'de Peygamber'in sancağını taşıyarak kalenin fethinde büyük yararlıklar sağlamıştır. Bu sebeple o "şecaat timsali" olarak anılmış, kendisine aslan anlamına gelen Hayder (Türkçe'de daha çok Haydar diye kullanılmış) ve Allah'ın aslanı anlamında "esedullah" lâkabı verilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber onu ve (kendisine hediye ettiği) kılıcı zülfikarı överek, "Ali'den üstün yiğit, zülfikardan keskin kılıç yoktur" (Lâ fetâ illâ Ali, lâ seyfe illâ zülfikar) buyurmuştur.¹⁰⁵

Ali'nin cesaret, yiğitlik ve gözü pekliği diğer İslâm kültür çevrelerine olduğu gibi Alevîliğe de yansımış, klasik Alevî kaynakları onu sık sık bu yönüyle de anmış, hatta kimi zaman mitolojik çerçevede bazı olaylar geliştirilerek Ali'nin kahramanlığı ortaya konulmak istenmiştir.

Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî'de Ali öteki niteliklerinden başka "Allah'ın aslanı" olarak anılmış,¹⁰⁶ Ahmed Yesevî'nin (ö. VI./XII. yüzyıl) nefes oğlu Kutbüddin Hayder'in (ö. 1221?) Bedaşşan'da kâfirlerle savaşı anlatılırken onun "Murtazâ Ali gibi cenk ettiği" belirtilmiş,¹⁰⁷ yine Ahmed Yesevî'nin Horasan halkı için Tanrı'ya yalvarırken peygamberleri zikredip ardından, "Şânında lâ fetâ denen Murtazâ Ali'nin hakkı için, ehl-i beytin hürmeti için bana bir kulunu gönder de Müslümanlara yardım etsin" dediği¹⁰⁸ nakledilmiştir.

Hâcım Sultan Vilâyetnâmesi'nde birkaç yerde Ali'nin yiğitliğini ve kılıcı zülfikarın keskinliğini öven "Lâ fetâ" rivayetine yer verilmiştir.¹⁰⁹

Demir Baba Vilâyetnâmesi'nde gerek Demir Baba'nın gerekse adamlarının "kuşak ururken" veya "kemer bağlarken" Hz. Muhammed'e "salavat"tan sonra

¹⁰⁵ Sahih kaynaklarda yer almayan "Lâ fetâ" rivayeti için bk. Aclûnî, *Keşfü'l-haîfâ* (Beyrut 1352), II, 363-64.

¹⁰⁶ *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 5.

¹⁰⁷ *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 9.

¹⁰⁸ *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 10.

¹⁰⁹ Bk. *Vilâyetnâme-i Hâcım Sultân*, nşr. Rudolf Tschudi (Berlin 1914), s. 21, 24.

“Lâ fetâ illâ Ali, lâ seyfe illâ zülfikar” dediği ifade olunarak¹¹⁰ aynı rivayete atıf yapılmıştır.

Buyruk'ta Ali'nin yiğitliğine birkaç yerde değinilmektedir. Bunların ilkinde Hz. Muhammed, Ali hakkında, “Zülfikardan üstün kılıç, Ali'den üstün yiğit yok” buyurdu denilmektedir.¹¹¹ İkinci kayıt ise “tarik vurma” erkânından bahsedilirken tarikçinin zülfikar adı verilen tariki (değnek) niyaz edip tutması esnasında “Lâ fetâ...” rivayetini söylemesi gerektiği ile ilgilidir.¹¹² Diğer bir kayıt, Ali'ye niçin “Allah'ın aslanı” denildiğine dair açıklamadır: “Hz. Ali kimi zaman inananlara aslan donunda (görünümünde) gözükürdü. Bu nedenle ona Tanrı'nın aslanı adı verilir. Ayrıca onun hakkında, 'Ali'den üstün yiğit, zülfikardan üstün kılıç yok' denilmiştir.”¹¹³ Eserdeki öteki kayıtlar, cem esnasında hizmet sahiplerinin hizmeti alma ve dedeye niyaz etme sırasında “Lâ fetâ...” rivayetini nakletmeleri gerektiğinden ibarettir.¹¹⁴

Yedi büyük ozandan Nesîmî, Ali'nin yiğitliğini birkaç yerde dile getirir. O, Ali'ye tahsis ettiği bir şiirinde “Ali'dir Haydar-ı Kerrâr ol aldı kal'a-i Hayber / Ali'dir kâtil-i küffâr Ali'dir mîr-i her leşker”¹¹⁵ diyerek onu Hayber'in fâtihi olarak anar. Başka bir şiirinde şöyle der:

*Dünyaya geldi Ali çûn adı oldu şeh-suvar
Yerler ânun ismiyle çünkü tuttular karar
İslâm ânun ismiyle İslâm'a geldi iftihar
Lâ fetâ illâ Ali lâ seyfe illâ zülfikar*¹¹⁶

Nesîmî'nin Ali'nin yiğitliğini övdüğü birçok deyişi vardır.¹¹⁷

Virânî'de konuyla ilgili materyal Nesîmî'ye göre daha fazladır. Bunlardan ikisi özellikle anmaya değer niteliktedir. İlki Ali'yi çeşitli sıfatlarıyla andığı uzun şiirinin mısra sonlarına “Esedullahtır ol” diyerek Ali'yi Allah'ın aslanı sıfatı ile andığı şiirdir: “Hem fâtil-i Hayber esedullahtır ol / Hem leşkere safter

¹¹⁰ *Demir Baba Vilâyetnamesi*, s. 125. 1998 yılında Bulgaristan'ın İşperih yakınlarında bulunan Demir Baba türbesini ziyaret ettiğimizde, türbenin giriş kısmına aynı ibarenin hakedilecek kaydedilmiş olduğunu müşahede ettiğimizi burada belirtmek gerekir.

¹¹¹ *Buyruk*, s. 19.

¹¹² *Buyruk*, s. 85.

¹¹³ *Buyruk*, s. 134.

¹¹⁴ *Buyruk*, s. 156 vd.

¹¹⁵ *Nesîmî Divanı*, s. 117.

¹¹⁶ *Nesîmî Divanı*, s. 367.

¹¹⁷ Meselâ bk. *Nesîmî Divanı*, s. 515, 429.

esedullahtır ol."¹¹⁸ Aynı şiirde Ali'yi "Haydar-ı Kerrâr" lakabıyla anan şairin şu mısraları da buraya alınmalıdır: "Hem Haydar-ı Kerrâr esedullahtır ol/Hem sâk-i ebrâr esedullahtır ol."¹¹⁹ Şairin bu çerçevede başka şiirleri de bulunmaktadır.¹²⁰

Şah İsmail Hatâyî de kimi şiirlerinde Ali'nin yiğitliğine gönderme yapar. O Ali'ye seslendiği, "Ey şecaat madeni sen hışım ile hüküm eylesen / Kün fekân bir almadır destinde yekser yâ Ali"¹²¹ beytiyle onu yiğitliğin, kahramanlığın kaynağı olarak anarken Hayber Kalesi'nin kapısını de işaret parmağı ile söktüğünü ifade etmektedir:

*Sensin ol Hayder ki dest-i mucizâtını görüb
Hükmine râm oldu Şam ü Rum u Berber yâ Ali
Ol Ali sen kim şehâdet parmağın kallâb idüb
Kopdı yerden kuvvetinle bâb-ı Hayber yâ Ali¹²²*

Sayınca çok fazla olmasa da, şairin "Lâ fetâ" rivayetine gönderme yaparak, bazen "Hayder" lâkabını kullanmak suretiyle Ali'nin yiğitliğine değindiği görülmektedir.¹²³

Pir Sultan Abdal'a gelince: Onun da Ali'nin yiğitliğine yönelik çeşitli değinmeleri bulunmaktadır. Bu şiirlerinde o Ali'yi "Tann'nun aslanı"¹²⁴ olarak andığı gibi, başka bazı şiirlerinde Hayber Kalesi'nin fethine işaret ederek onun bu fetihteki kahramanlığını vurgulamaktadır.¹²⁵ Şairin Hz. Ali'nin yiğitliğini dile getiren ve kılıcı zülfıkanı öven çeşitli deyişlerine rastlanmaktadır.¹²⁶

Kul Himmet de Ali'nin yiğitliğine atıf yapan, ancak bunu teyit etmeye yönelik mitolojik yaklaşımlar sergileyen şiirlere yer vermektedir. O, Ali'nin Hayber'i fethindeki¹²⁷ rolünü tarih kaynaklarında yer almayan bilgilerle açıklamaktadır. Ona göre Ali, Hayber Kalesi'ne vardığında, oğulları Hasan ve Hüseyin'i rehlin vermiş, attığı mancınıkla yeri göğü titretmiş, seksen binlik

¹¹⁸ *Âşık Virânî Divanı*, s. 126.

¹¹⁹ *Âşık Virânî Divanı*, s. 127.

¹²⁰ *Âşık Virânî Divanı*, s. 84, 85, 150, 200, 237, 252.

¹²¹ "Hatâyî Divanı," s. 62.

¹²² "Hatâyî Divanı," s. 62.

¹²³ Bk. "Hatâyî Divanı," s. 59, 66, 121. Ayrıca Anadolu Hatâyîlerinin de konuyla ilgili deyişleri bulunmaktadır. Bk. *Şah İsmail Hatâyî ve Anadolu Hatâyîleri*, s. 350, 421, 439.

¹²⁴ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 101.

¹²⁵ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 202.

¹²⁶ Meselâ bk. *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 82, 105, 145, 216, 253, 417.

¹²⁷ Hayber'in fethi ve bu fetihle Hz. Ali'nin rolü için bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1411/1990), I, 590-96.

gürzü havaya atmış, ayrıca kalede onların bir pehlivanı ile karşılaşmış, zorlanmadan onu etkisiz hale getirip başını kesmiştir. Olayın devamında Ali'nin kâfirlerin sorduğu kırk soruyu eksiksiz şekilde cevaplandığı halde, onların onun bir tek sorusunu cevaplandıramadığı, sonunda onun yüz seksen bin kâfirin Müslüman olmasını sağlayıp onları sünnet ettiği efsanevî biçimde dile getirilmiştir.¹²⁸

Bu çerçevede şairin Ali'nin yiğitliğini efsanevî olarak anlattığı bir başka olay da, Ali'nin kimsenin baş edemediği bir devî öldürmesidir. Kuyuda yaşamakta olan ve herkesi bizar eden dev, kendisine haber verildiğinde Ali zülfikarı kuşanmış, Düldül'üne binmiş ve kuyunun başına gelmiştir. Kemendini bağlayarak kuyuya inmeye çalışan Ali, kemendinin yetişmemesi üzerine kecentsiz olarak yetmiş iki saat boyunca inmeye devam etmiş, sonunda uyuyan devin yanına gelmiştir. Namazlarını işaretle kılan ve ism-i a'zam duasını okuyan Ali, kendisine üç defa hamle yapan devî zülfikarı bir defa vurmak suretiyle parçalayıp öldürmüştü ve insanları büyük bir belâdan kurtarmıştır.¹²⁹

Kul Himmet'in Ali'yi bazen mitolojik içerikte bazen onu "Allah'ın aslanı," "Hayder" diye anan yahut "Lâ fetâ..." rivayetine yer veren birçok deyişi bulunmaktadır.¹³⁰

Diğer

Kültürel Alevî kaynaklarında zikredilen yaklaşımların dışında, kimi olay ve rivayetlerden yola çıkarak onu "Şâh-ı Merdân," "Murtazâ," "ilmin kapısı," "cennette kevser sunucusu," "kırklar meclisinin üyesi," "mürşit," "farklı bedenlerde dünyaya yedi kez gelen," "kendi cenazesini kendi kaldıran," "hakkında Kur'an'da bazı âyetler inen" gibi sıfat ve yönleriyle tasvir eden zengin bir malzeme bulunmaktadır. Ayrıca şairlerin Ali sevgisini ve ona duyulan özlemi dile getiren çok sayıda deyişle karşılaşmaktadır. Burada bütün malzemeyi incelemek mümkün olmadığı için, bu çalışmada kullanılan eserler göz önünde bulundurularak genel bilgi ve örneklerle yetinilecektir.

Hacı Bektaş-ı Veli Vilâyetnâmesi'nde Ali birkaç yerde, "razı edilmiş" anlamına gelen "Murtazâ" lakabıyla anılır.¹³¹ Gerek Hünkâr'ın soy zincirinin

¹²⁸ *Kul Himmet*, s. 31-32.

¹²⁹ *Kul Himmet*, s. 52-53.

¹³⁰ Bk. *Kul Himmet*, s. 44, 50, 57, 67, 76, 77, 82, 124, 142, 187.

¹³¹ Alevî kaynaklarında belki de en çok kullanılan lâkap olan "Murtazâ," hadis kaynaklarında belirtildiği üzere, Tebük Savaşı sırasında, Hz. Peygamber'in Ali'yi Medine'de bırakması, onun da bundan üzüntü duyduğunu belirtmesi üzerine Peygamber "Senin benim yanımdaki

nakli sırasında gerekse onun Tanrı'ya yaptığı dua aktarılırken Ali'den "Ali el-Murtazâ" diye söz edilmektedir.¹⁵² Ayrıca eserde elifi tâcdan bahsedilirken, bunun Tanrı tarafından Hz. Muhammed'e, ondan da erkânla Ali'ye verildiği belirtilir.¹⁵³ Kitapta Ali ile ilgili bir başka kayıt da "Hel etâ sûresi"nin (el-İnsan, 76. sûre) Ali hakkında nazil olduğudur.¹⁵⁴ Nihayet kitaptan nakledeceğimiz son kayıt, daha önce zikredilen "Alı sırnı" ifadesidir.

Hâcım Sultan Vilâyetnâmesi'nde Ali ile ilgili kayıtlar, eserin başında hamdele ve salvele sırasında onun övgü dolu sıfatlarla anılması, Hâcım'in soy zinciri zikredilirken onun Ali'nin soyundan geldiğinin belirtilmesi ve "elifi tâc, hırka, sofra, âlem ve seccâdenin Ali'ye verildiği"nin naklinden ibarettir.¹⁵⁵

Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi'nde Kaygusuz, Necef'te Ali'nin kabrini ziyareti sırasında söylediği deyişinde onu iki cihanın sultanı, ışık saçan güneş, Beytülharâm'ın hocası, imanın kiblesi, Kur'an'ın manası gibi sıfatlarla anarak,

*Ey cümle şeyde ihtiyâr ey cümle sadeft e gevher
Meydan senündür ser-be-ser ey sâhib-i meydân Ali
Oldur gûher oldur sadeft oldur bu cümleye şeref
Oldur bî-küllî bî-hilaf ey perde vü pinhân Ali*¹⁵⁶ diyerek tavsif eder.

Demir Baba Vilâyetnâmesi'nde Ali mürüvvet sahibi olarak anılır ve kendisinden mürüvvet istenmesine işaret edilir. Eserde Demir Baba'ya temenna eden bir gençten bahsedilirken onun "İhsan siz erenlerden mürüvvet Ali'den" dediği nakledilir.¹⁵⁷

Ana erkân kitabı *Buyruk*'ta Ali'yle ilgili göndermeler hem sayıca fazla hem çeşitlilik bakımından zengin bir niteliğe sahiptir. Bu eser aynı zamanda kültürü etkileyen, özellikle Alevî şairlerine kaynaklık eden bir konumdadır. Kitapta Ali'ye dair ilk kayıt, miraç ve kırklar meclisi ile ilgilidir. Hz. Muhammed

yerin Harun'un Musa yanındaki yeri gibidir, bundan razı değil misin?" diye sormuş, o da "Razı oldum" deyince, "razı edilmiş" anlamında "Murtazâ" diye anılmıştır (ilgili hadis ve rivayet kaynakları için bk. Murtezâ el-Hüseyinî el-Firûzâbâdî, *Fezâilü'l-hamse mine's-sihâhi's-sitte* (Beyrut 1402/1982), I, 347-64.

¹⁵² *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 1, 13. Ayrıca bk. *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 15.

¹⁵³ *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, s. 15.

¹⁵⁴ Sûrenin 5-22.ayetleri Hz. Ali ve ehl-i beyt üyeleriyle ilgili olarak nâzil olmuştur. Bk. Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmau'l-beyân* (Beyrut 1415/1995), X, 209.

¹⁵⁵ *Vilâyetnâme-i Hâcım Sultan*, s. 3, 4, 7.

¹⁵⁶ *Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi*, s. 128.

¹⁵⁷ *Demir Baba Vilâyetnâmesi*, s. 76.

miraca çıkarken yolunu kesen ve yüzüğünü attığında da uysallaşan aslan Ali'den başkası değildir. Kitaba göre Muhammed'in miraçta iken Tanrı ile konuştuğu doksan bin kelimenin altmış binini Ali'de sır olmuştur. Miraç dönüşü uğradığı "kırklar meclisi"nde de kırkların aynı can olduğunu ispatlamak için birinin kolunun kesilmesiyle birlikte, tümünden kan akması olayında kolunu uzatan Ali'dir. Ayrıca aynı mecliste Hz. Muhammed kırklara pîrlerini sordüğünde, onlar "Pîrimiz Şâh-ı Merdân Ali'dir" diye cevap vermişlerdir.¹³⁸ Diğer taraftan kırklar ceminin ardından Hz. Muhammed'in Hakk'ın emriyle inanan insanları birbiriyle ikişerli olarak kardeş olmaya çağırduğunda, kendisi Ali ile kardeş olmuş ve gerçekten insanlara onun kendisi ile aynı öz ve ruhtan olduğunu göstermiştir.¹³⁹

Buyruk'ta Ali'nin üç sünnetin üçüncüsünü teşkil ettiği,¹⁴⁰ bunun gereğinin de Muhammed-Ali yoluna teslimiyet ve toprağın "Şâh-ı Merdân Ali" olduğu; bu bakımdan da onun "ebû türâb" diye anıldığı¹⁴¹ ve kevser suyunun sâkisi olduğu¹⁴² belirtilmektedir. Ayrıca eserde Ali "ilim kapısı" olarak geçmektedir. Bunu desteklemek üzere Ammâr b. Yâsir'in (ö. 37/657) zihninde oluşan birtakım problemlili konuları Ali'ye sorduğu, onun da bunları mükemmel bir şekilde cevaplandığı ortaya konulmaktadır.¹⁴³

Yedi büyük ozandan Nesîmî, Ali'yi birçok deyişinde "Murtazâ" lakabıyla anmakta,¹⁴⁴ ayrıca onun "ilmin kapısı" olduğunu "Ahmed'e şol kim dedin ben şehri ilmim kapısı / Ol Aliyyü'l-Murtazâ'dır ol imâmî-ı etkiyâ"¹⁴⁵ ifadesiyle dile getirmektedir. Şairin "Hak Teâlâ öz nurundan hoş yaratmıştır şâhımı / Kudret u sır-ı hüdasın yâ Ali senden medet"¹⁴⁶ ifadesiyle de onun hem Tanrı'nın öz nurundan yaratıldığını hem de Allah'ın kudretinin sırn olduğunu ifade etmiştir. Şairin "Şâkiyâ bir cür'a sun ehl-i safânın aşkına / Sâki-i kevser Aliyyü'l-Murtazâ'nın aşkına"¹⁴⁷ beytinde de Ali'nin kevser sâkisi olarak anıldığı görülmektedir.

¹³⁸ *Buyruk*, s. 7-11.

¹³⁹ *Buyruk*, s. 12-16.

¹⁴⁰ *Buyruk*, s. 132. Alevîlik'teki üç sünnet-yedi farz kavramı ile ilgili olarak bk. İlyas Üzümlü, "Buyruk'ta 'Üç Sünnet Yedi Farz' Kavramı ve Alevî Yazarların Tutumu," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 5 (2001), s. 157-74.

¹⁴¹ *Buyruk*, s. 148.

¹⁴² *Buyruk*, s. 158.

¹⁴³ *Buyruk*, s. 139-145.

¹⁴⁴ Bk. *Nesîmî Divanı*, s. 69, 72, 76.

¹⁴⁵ *Nesîmî Divanı*, s. 75.

¹⁴⁶ *Nesîmî Divanı*, s. 99.

¹⁴⁷ *Nesîmî Divanı*, s. 314.

Nesîmî, Ali'ye ayırdığı bir başka uzun şiirinde onu cümlelerin cânı, Hz. Muhammed'in yâri, hakikat yolunun rehberi, her sırrın vâkıfı, herkese server gibi özellikleriyle överken¹⁴⁸ bir başka şiirinde de, onun bütün peygamberlerin orucu ve bayramı olduğunu ifade eder.¹⁴⁹

Virânî'ye gelince: O gerek müstakil Ali şiirlerinde gerekse diğer konularla ilgili şiirlerinde dolaylı olarak Ali'den bahsederken onu çeşitli özellikleriyle anmaktadır. O, "Ali'yi bilmeyenin Hakk'ı bilemeyeceğini" ifade ettikten sonra, "Muhammed ilminin bâ'sı Ali'dir" ve "İlm u kemâlât-ı vahdetin bâbı Ali imiş Ali"¹⁵⁰ mısralarıyla onun ilmine işaret etmekte, bir başka şiirinde Ali'yi "cânının cânı, mülkünün sultânı, gönlünün mihmânı"¹⁵¹ olarak anar. Ayrıca başka bir şiirinde de Ali'yi "nûr-i hakikat, nûr-i nübüvvet, tâc-ı saadet, şâh-ı şeriat, râh-ı tarikat, rahmet-i rahman, din ve iman, ayn-i kelâmullâh, cennet ve cennette ridvân, hûri ve gilmân, ateş, su, el, ayak, göz, sırr-ı mutlak, hatta İncil, Zebûr ve Kur'an" olarak tavsif eder.¹⁵² Başka bir şiirinde ise Ali'yi Şâh-ı Merdân, fazl-ı Yezdân, bâb-ı Kur'an"¹⁵³ biçiminde niteler. Şair ayrıca Ali'yi "yer gök ve arş,¹⁵⁴ sırr-ı Kur'an ve merd-i meydân,¹⁵⁵ nûr-ı tecelli, şu'le-i envâr, şâh-ı şefaât, nûr-ı Hak,¹⁵⁶ cümle Kur'an-ı hakikat, din u minhâc-ı fet-tâh, cümleye serdar u server"¹⁵⁷ gibi mistik ifadelerle de nitelendirir. Ayrıca şairin Ali'yi başta kevser sâkisi olmak üzere, diğer kaynaklarda zikredildiği birçok sıfatla anan onlarca deyişi bulunmaktadır.¹⁵⁸

Büyük ozanlardan Şah İsmail Hatâyî de hem Ali konulu şiirlerinde hem de on iki imam şiirlerinde Ali'ye çok sayıda gönderme yaparak onu muhtelif cepheleriyle niteler. Şairin tasavvufî üslûp içinde Ali'yi sena ettiği, Hakk'ın kendisine "doğuyu, batıyı, arşı, kürsüyü musahhar ettiği"ni söylediği şiirinde, "Fazl ü ihsan u mürüvvet hem sehavet kânısın / Lütfuna hak ile cevnerdir beraber yâ Ali"¹⁵⁹ demektedir. Yine Ali konulu bir şiirinde, "Sözün beyan-ı

¹⁴⁸ *Nesîmî Divanı*, s. 116-17.

¹⁴⁹ *Nesîmî Divanı*, s. 426.

¹⁵⁰ *Âşık Virânî Divanı*, s. 235.

¹⁵¹ *Âşık Virânî Divanı*, s. 34-35.

¹⁵² *Âşık Virânî Divanı*, s. 54-57. Buradaki "semme vecchullah" ile "Nereye dönerseniz dönün, Allah'ın yüzü oradadır" mealindeki ayete (el-Bakara 2/115) işaret edilmektedir.

¹⁵³ *Âşık Virânî Divanı*, s. 91-93.

¹⁵⁴ *Âşık Virânî Divanı*, s. 114-15.

¹⁵⁵ *Âşık Virânî Divanı*, s. 129.

¹⁵⁶ *Âşık Virânî Divanı*, s. 199-200.

¹⁵⁷ *Âşık Virânî Divanı*, s. 222-23.

¹⁵⁸ Meselâ bk. *Âşık Virânî Divanı*, s. 55, 65, 66, 78, 103-4, 166-67, 173-74, 158.

¹⁵⁹ "Hatâyî Divanı," s. 62.

Hak'tır özün Hak nişanısın / Münkirdir ol ki söyledi Hak'tan cüdâ seni"¹⁶⁰
derken, başka bir şiirinde:

*Hel etâ'da Hak sana çûn sâki-i mutlak didi
Âb-i kevserden senin destindedir yakut u câm
Ol Ali'sen kim hamu peygamberlere sensin şefi*

*Cümle bu ümid ile kapuna gelir hâs u âm*¹⁶¹ mısralarıyla onun aynı zamanda bütün peygamberlerin şefahtçisi olduğunu belirtir.

Şairin Ali'ye ayırdığı çok uzun bir şiirinde yer yer vahdet-i vücût anlayışı içinde, yer yer tasavvufî telakkiye uygun olarak Ali "Hüdâ ile hemdem, Muhammed'le sırdaş, zuhur-ı sıfat ile Âdem, şânına Kur'an'dan birçok âyet inen, kendisine mucizeler verilen, menzili lâ mekân" olan bir kişilik şeklinde tasvir edilmektedir.¹⁶²

Ayrıca diğer kaynaklar gibi *Şah İsmail Divanı*'nda da Ali'yi "Murtazâ" lakabıyla anan, onun kevser sâkisi olduğunu belirten, ilmin kapısı olduğuna temas eden ve onu mürşit olarak niteleyen birtakım deyişleri bulunmaktadır.¹⁶³

Pir Sultan Abdal ise anı ve duru Türkçe'siyle Ali'yi birçok yönüyle vafsetmiştir. Bir şiirinde, "Yezid'e bâtın kılıcını çalan, özünü Hakk'a bağlayan, kırklar meclisinde üzümlü onlarla birlikte yiyen, kimsenin baş edemediği ejderhayı ikiye bölen, turnaya sesini verenin Ali olduğu" belirtilmiş, "Güvercin donunda kayaya / Konan Murtazâ Ali'dir"¹⁶⁴ ifadesiyle de onun güvercin görünümünde Anadolu'ya gelen Hacı Bektaş-ı Velî olduğuna gönderme yapmıştır.

Diğer taraftan Pir Sultan Abdal, "Biz müminiz mürşidimiz Ali'dir"¹⁶⁵ mısrasında olduğu gibi, Ali'nin mürşit oluşuna dikkat çekmiş, ayrıca Ali'yi "hayali gönlünde yadigâr kalan, danı yığını üstünde namaz kılan, tüm dillerde söylenen, kendi cenazesini kendi götüren kişi" olarak anmıştır.¹⁶⁶ Şair bir diğer şiirinde, Ali'nin yedi kere dünyaya geldiğini şöyle aktarır:

*Gel beri şu meydanı bilirsen
Yedi kere konup göçen Ali'dir
Şu meydandan eğer haber sorarsan
Hak ile batılı seçen Ali'dir*¹⁶⁷

¹⁶⁰ "Hatayî Divanı," s. 66.

¹⁶¹ "Hatayî Divanı," s. 77.

¹⁶² "Hatayî Divanı," s. 151-54.

¹⁶³ Meselâ bk. "Hatayî Divanı," s. 36, 59, 107.

¹⁶⁴ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 104-5.

¹⁶⁵ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 113.

¹⁶⁶ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 200.

¹⁶⁷ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 215.

Pir Sultan Abdal, Ali'nin bu âleme birçok kez geldiğini ifade ettiği bir başka şiirinde, onun aynı zamanda Hacı Bektaş-ı Velî, Abdal Musa, Kızıl Deli Sultan olduğunu iddia eder.¹⁶⁸ Şairin burada örnek olarak verilen deyişlerinden başka Ali'yi çeşitli faziletleriyle öven, ona karışı duyduğu takdir ve özlem duygularını dile getiren birçok şiiri bulunduğu belirtilmelidir.¹⁶⁹

Kul Himmet'in deyişlerinde de Ali'nin diğer yönleriyle ilgili anlatımlar Pir Sultan Abdal'ın anlatımlarıyla paralellik arz eder. O, bir deyişinde "Ali'nin bin bir dondan baş gösterdiğini," yani birçok kez farklı bedenlerde dünyaya geldiğini, "Baş gösterdin bin bir dondan yâ Ali"¹⁷⁰ mısrasıyla dile getirdiği gibi, "Mürşidimdir pîrimdir üstadımdır / Sevdikçe sevesim gelir Ali'yi"¹⁷¹ ifadesiyle Ali'nin mürşitliğine ve pîrliğine değinir. Yine o, Pir Sultan Abdal'ın ifadelelerine yakın ifadeler kullanarak Ali'nin kendi cenazesini kendi yıkayan, kendi kefenini kendi giyen, kendini tabuta kendi koyan ve birçok mucize gösteren bir kimse olarak zikreder.¹⁷²

Ayrıca Kul Himmet'in başta "Hel etâ" sûresinin şânına indiği kişi olarak Ali'nin değişik üstünlüklerine dikkat çeken farklı birçok deyişi bulunmaktadır.¹⁷³

Sonuç

Göçebe Türklerin İslâm'a girmeye başladığı X. yüzyıldan başlayıp çeşitli inanış ve kültürlerden etkilenerek akıp gelen ve XV. yüzyılın ilk yarısı ile XI. yüzyılın başlarından itibaren bilinen hüviyetini kazanan, bugünkü adıyla Alevîlik, bu dönemden sonra Ali'yi merkeze oturtmuş ve Ali teması Alevî kültürünün öne çıkan en önemli öğelerinden biri olmuştur. Bu öğe, algılanışı bakımından belirtilen dönemlere ait temel kültürel kaynaklar olan menâkıbnâmeler ve *Buyruk* ile deyiş ve nefeslerde en geniş biçimde ifadesini bulmuştur.

Eski Türk dini ve inanışları, Hurûfluk, vahdet-i vücût telakkisi, yüzeysel nitelikli on iki imam Şîliği ile birlikte, kendine has mistik bir karaktere sahip olan Alevîlik, bu yapısına uygun olarak esnek, yer yer birbirinden oldukça farklı Ali tasavvurları ortaya koymuştur. Bu tasavvurlar Alevîliğin sözü edilen kültürel kaynaklarına aynı esneklik ve farklılık içinde yansımıştır.

¹⁶⁸ *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 285.

¹⁶⁹ Örnek olarak bk. *Pir Sultan Abdal Divanı*, s. 105, 121, 113, 121, 196-97, 398, 437, 446.

¹⁷⁰ *Kul Himmet*, s. 74.

¹⁷¹ *Kul Himmet*, s. 82.

¹⁷² *Kul Himmet*, s. 92.

¹⁷³ Meselâ bk. *Kul Himmet*, s. 40, 74, 113, 125, 154, 173, 177.

Söz konusu eserlere yansıyan Ali tasavvurlarından biri, ona bir çeşit ilâhîlik nispet eden yaklaşımdır. Menâkıbnâmelerde ve *Buyruk*'ta dikkate değer biçimde yer almayan bu tasavvur, özellikle vahdet-i vücût çizgisine bağlı ve Hurûfî düşünceye sahip olan Nesîmî ve Virânî ile belli ölçüde onlardan etkilenen Hatâyî ve Pir Sultan'da görülmüştür. Bu şairlerde aynı zamanda sıklıkla aşkın bir Tanrı anlayışının vurgulanması, Ali'ye Tanrılık atfedilmesinin akla ilk geldiği biçimde bir atif olmayıp, daha ziyade vahdet-i vücût telakkisinin tezahürü ile ilgili olduğu ortaya çıkmıştır.

Adı geçen eserlerde gözlenen diğer bir algılama, Ali'ye velâyet nispet edilmesi istikametinde olup en yaygın ve en güçlü algılamanın bu olduğu söylenebilir. Tamamen tasavvufî nitelik taşıyan bu algılamada Ali sadece velâyet sahibi bir zat, bir veli, bir eren olmayıp; velâyetin sultanı, bu mülkün şâhu, evliyaların başı olarak değerlendirilmiştir.

Kaynaklarda üçüncü olarak Ali'nin Muhammed'le aynı özden olduğu biçimindeki anlayış, yine çok iyi işlenmiş ve hazmedilmiş izlenimi vermemekle birlikte, büyük ölçüde vahdet-i vücût anlayışındaki nübüvvet-velâyet kavramlarıyla ilgili olup, nübüvveti ve dinin zâhirî yönünü temsil eden Hz. Muhammed'le, velâyeti ve dinin bâtinî yönünü temsil eden Ali'nin, ulûhiyetin tezahürü olarak özde müşterek bir vasıf arz etmesinin yansımaları gibi düşünülmüştür.

Dördüncü olarak Ali'nin yiğitliği ile bizim "Diğer" başlığında ele aldığımız Ali'nin "Murtazâ" lakabıyla anılması, Allah'ın aslanı olması, kevser sâkisi olarak nitelendirilmesi genel İslâmî anlayışlarla paralellik arz eden bir algılama; onun daha önce dünyaya birçok kez geldiği, kendi cenazesini kendi yıkadığı gibi algılamalar ise eski inançlardan akseden bir yansıma olarak görülmüştür.

Ulaşabildiğimiz kadıyla, literatüre aksetmemiş olmakla birlikte, bazı Alevî ileri gelenleri Ali ile ilgili dört ayrı anlayışın bu kültürde özel bir yeri olan "dört kapı" anlayışıyla yakından ilişkili olduğunu söylemişlerdir. "Şeriat, tarikat, marifet ve hakikat" biçiminde adlandırılan bu kapılar, aslında kültürde çeşitli konularla ilgili hükümlerin de farklılaştığı mertebelere dir. Buna göre Ali'yi "yiğit, kahraman, Allah'ın aslanı" olarak görmeye yönelik bütün tutumlar "şeriat" kapısından bakılarak yapılan bir anlayışı yansıtır. Tarikat kapısından bakıldığında ise Ali velâyet sahibidir. Marifet kapısı dikkate alındığında, nübüvvet ve velâyetin birleştiği, dolayısıyla Ali'nin Muhammed'le aynı öz olarak görüldüğü vakasıyla karşılaşılır. Hakikat kapısından bakıldığında ise Ali ilâhtır. Çünkü o mertebede Hak'tan başka bir şey yoktur.

Bu algılamalarla ilgili neler söylenirse söylensin, şüphe yok ki bunlar içerisinde en çok dikkat çeken Ali'ye ulûhiyet nispeti doğrultusundaki algılama olup, bunun Hurûfî ve vahdet-i vücûtçu bakıştan kaynaklandığı açıktır. Ne var ki sözü edilen ekollerin göz önünde bulundurulmaması yanlış anlamalara yol açmakta, söz gelimi, bir yazar "Anadolu Alevîleri'nin gönlündeki Ali'nin, sembol biçiminde bile olsa, bir Tanrı olduğunu" söylerken,¹⁷⁴ bir başka yazar Ali'nin "Tanrı'yı gördün mü?" sorusuna, "Eğer görmeseydim tapmazdım" sözünden hareketle onu materyalist olarak nitelemektedir.¹⁷⁵ Öyle görünüyor ki Alevîliğin içinden geçtiği süreçler çok iyi incelenmeden Alevîliğin ne kültürel kaynaklarını sağlıklı biçimde anlamak ne de bu yapıda merkezi bir konumda bulunan Ali'yi doğru biçimde tasavvur etmek mümkündür.

Sonuç itibarıyla, klasik Alevî kaynaklarında Ali tasavvuru, Ali'yi tarihî şahsiyetiyle algılamaktan çok, bu yapının tarihî arka planı ile bağlantılı olarak esnek, birbirinden farklı, ağırlıklı olarak onu velâyet merkezine oturtan bir mahiyet arz etmektedir.

¹⁷⁴ Bk. Rıza Zelyut, "Ali Kavramının Boyutları / Şiirde," *Ali'siz Alevîlik Olur mu?* (İstanbul: Ant Yayınları, 1998), s. 72.

¹⁷⁵ Bk. İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya Tapmam* (İstanbul: Alev Yayınları, 1996), s. 126. Burada söz konusu olan husus *Nehcû'l-belâğa*'da şu şekilde zikredilmektedir: Di'bil el-Yemâni isimli bir şahıs Hz. Ali'ye, "Ey müminlerin emiri, Rabbini gördün mü?" diye sormuş, o da, "Görmediğime kulluk mu ederim?" diye cevap vermiş, bunun üzerine onun, "Nasıl gördün?" sorusuna Hz. Ali, "O'nu gözler apaçık göremez, fakat gönüller iman gerçekleriyle görür..." biçiminde cevap vermiştir. Bk. Ali b. Ebî Tâlib, *Nehcû'l-belâğa*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı (Kum 1401/1981), s. 47.